

Llywodraeth Cymru
Welsh Government

Llywodraeth Cymru
Ymgynghoriad

Fersiynau drafft o orchymyn newydd ar yr esemptiad eglwysig ac o ganllawiau ar arferion gorau

Atodiad C

Drafft

Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru

Diben Deddf yr Amgylchedd Hanesyddol (Cymru) 2016 yw gwneud gwelliannau pwysig i'r systemau sy'n bodoli eisoes ar gyfer gwarchod a rheoli amgylchedd hanesyddol Cymru. Mae'r Ddeddf hefyd yn rhan ganolog o becyn integredig o is-ddeddfwriaeth, polisiau a dogfennau cyngor cynllunio newydd a diwygiedig, a chanllawiau arferion da ar amrywiaeth eang o bynciau. Byddant, gyda'i gilydd, yn helpu i sicrhau bod newidiadau i'r amgylchedd hanesyddol yn cael eu rheoli'n ofalus yn unol â'r athroniaeth a'r arferion cyfredol ym maes cadwraeth.

Mae'r ddogfen ganllawiau hon yn rhan o'r trydydd ymgynghoriad cyhoeddus ar is-ddeddfwriaeth a chanllawiau arferion gorau sy'n gysylltiedig â gweithredu Deddf yr Amgylchedd Hanesyddol (Cymru) 2016 a mesurau ehangach sy'n ei hategu.

Ewch i dudalennau ymgynghori Llywodraeth Cymru ar y we i weld yr holl ddogfennau sy'n gysylltiedig â'r ymgynghoriad hwn (<https://beta.llyw.cymru/ymgyngoriadau>) ac i weld gwybodaeth ar sut i ymateb iddo. Bydd yr ymgynghoriad yn dod i ben ar 13 Gorffennaf 2018.

16 Ebrill 2018

16 Ebrill 2018

DRAFFT

Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru

Datganiad o Ddiben

Mae *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru* yn rhestru'r egwyddorion cyffredinol y dylid cadw atyn nhw wrth reoli a gwneud newidiadau i henebion cofrestredig. Mae'n esbonio sut i wneud cais am ganiatâd heneb gofrestredig, gan gynnwys rolau a chyfrifoldebau'r perchennog a Cadw, gwasanaeth amgylchedd hanesyddol Llywodraeth Cymru.

Prif gynulleidfa'r canllaw hwn o'r arferion gorau yw perchennogion, meddianwyr a rheolwyr henebion cofrestredig. Mae'n esbonio'r hyn y mae bod yn berchen ar heneb yn ei olygu, sut mae gofalu amdani a ble i fynd am help. Dylai hefyd helpu perchennogion, meddianwyr a rheolwyr i ystyried *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy (yr Egwyddorion Cadwraeth)*¹ er mwyn rheoli henebion mewn ffordd sensitif.

Mae'r arferion rheoli a chynnal a chadw a ddisgrifir yn y canllaw hwn yn addas ar gyfer pob heneb, p'un a yw wedi'i chofrestru neu beidio. Bydd *Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru* yn ddefnyddiol felly i bawb sydd am ddeall amgylchedd hanesyddol Cymru a gofalu amdano.

Dylai awdurdodau penderfynu ddefnyddio'r canllaw hwn law yn llaw â *Pholisi Cynllunio Cymru*,² *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*³ ac *Egwyddorion Cadwraeth* Cadw i lywio'u polisïau a'u cyngor eu hunain a'r broses statudol o wneud penderfyniadau.

¹ *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011.
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?skip=1&lang=cy>

² *Polisi Cynllunio Cymru* (rhifyn 9, Pennod 6), Yr Amgylchedd Hanesyddol
<http://gov.wales/topics/planning/policy/ppw/?skip=1&lang=cy>

³ *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*
<http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?skip=1&lang=cy>

Cynnwys

Ffeithiau cyflym	4
Cyflwyniad	4
1. Deall ein Henebion Cofrestredig	6
1.1 Arwyddocâd	6
1.2 Lleoliad	7
1.3 Ffynonellau Gwybodaeth a Chyngor	8
2. Rheoli Newid i'ch Heneb Gofrestredig	10
2.1 Cynnal a Chadw'ch Heneb Gofrestredig	11
2.2 Trwsio	18
2.3 Adfer ac Ailadeiladu	19
2.4 Ymchwiliadau Archaeolegol — Arolygu a Chloddio	19
2.5 Defnyddio synhwyrdd metel	21
2.6 Mynediad i'r Cyhoedd a Dehongli	21
2.7 Trawsgydymffurfio a Mesurau i gadw tir mewn Cyflwr Amaethyddol ac Amgylcheddol Da (GAEC)	22
2.8 Cynlluniau Amaeth-amgylcheddol	23
2.9 Cytundebau Rheoli a Grantiau	23
3. Proses Caniatáu Henebion Cofrestredig	24
3.1 Beth yw Caniatâd Heneb Gofrestredig?	24
3.2 Caniatâd Dosbarth	25
3.3 Gofyn am gyngor cyn ceisio am ganiatâd	26
3.4 Caniatâd Heneb Gofrestredig a Chaniatâd Adeilad Rhestredig	27
3.5 Caniatâd Heneb Gofrestredig a Chaniatâd Cynllunio	27
3.6 Sut i wneud cais am Ganiatâd Heneb Gofrestredig	27
3.7 Sut mae Ceisiadau am Ganiatâd Heneb Gofrestredig yn cael eu hasesu	29
3.8 Amodau Caniatâd	30
3.9 Gwneud y Gwaith ar ôl cael Caniatâd	30
3.10 Difrod a Gwaith heb ei awdurdodi	30
3.11 Hysbysiadau Stop Dros Dro	31
3.12 Hysbysiadau gorfodi mewn perthynas â Henebion Cofrestredig	32
3.13 Pwerau i fynd ar Dir	32
Atodiad 1: Gorchymyn Henebion (Caniatadau Dosbarth) 1994	34
Atodiad 2: Gwerthoedd Treftadaeth	37
Gwybodaeth Bellach	39
Cysylltiadau	42

Ffeithiau cyflym

- Mae bron 4,200 o henebion cofrestredig yng Nghymru, yn amrywio o ogofâu sydd â'r dystiolaeth hynaf o anheddu gan bobl i olion diwydiannol a milwrol o'r ugeinfed ganrif.
- Mae henebion cofrestredig yn adnodd amhrisiadwy i'w coleddu a'u diogelu er lles cenedlaethau'r dyfodol.
- Bydd henebion wedi'u cofrestru pan gredir eu bod o bwys cenedlaethol.
- O ddeall arwyddocâd eich heneb gofrestredig, byddwch yn gallu ei rheoli'n well a gofalu amdani'n well.
- Bydd angen ichi wybod lleoliad a manylion yr holl henebion cofrestredig ar eich tir, a deall ble mae'r ardaloedd cofrestredig.
- Mae henebion cofrestredig yn cael eu gwarchod gan y gyfraith sy'n golygu fwy na thebyg y bydd angen caniatâd heneb gofrestredig arnoch i wneud unrhyw waith arnynt.
- Mae caniatâd o'r enw 'caniatâd dosbarth' yn caniatáu ichi gynnal rhai arolygon a gweithgareddau rheoli heb orfod gofyn am ganiatâd heneb gofrestredig.
- Mae'n drosedd cynnal gwaith heb ei awdurdodi heb ganiatâd heneb gofrestredig.
- Peidiwch â defnyddio synhwyrdd metel ar heneb gofrestredig heblaw fel rhan o brosiect archeolegol awdurdodedig.

Cyflwyniad

Am filoedd o flynyddoedd, mae'r bobl sydd wedi byw a gweithio yng Nghymru wedi gadael eu hól ar y tir. Mae tystiolaeth ohonynt i'w gweld ym mhobman o'n cwrpas ar ffurf safleoedd archeolegol a henebion hanesyddol, rhai ohonyn nhw'n weladwy, eraill ynghudd o dan y ddaear. All dim cymryd lle'r olion hyn ac maen nhw'n ffynhonnell unigryw o wybodaeth am y gorffennol. Ar gyfer pobl nad oes gennym gofnod o'u hanes, safleoedd archeolegol a henebion hanesyddol yn aml yw'r unig beth sydd gennym i ddeall pwy oedden nhw a sut oedden nhw'n byw. Gyda'i gilydd, maen nhw'n rhan o'r amgylchedd hanesyddol.

Mae'r safleoedd hyn yn cyfoethogi'n hamgylchedd, yn cyfrannu at ein hunaniaeth genedlaethol ac yn ddolen rhwng y presennol a'r gorffennol. Maen nhw'n dangos inni o ble ydyn ni'n dod, yn ein hatgoffa ni am bobl a digwyddiadau'r gorffennol ac yn ein helpu i ddeall ein lle yn y byd heddiw.

Maen nhw hefyd yn gefndir i'n bywydau pob dydd ac yn sbardun i'n hiechyd a'n lles, i'n dysg ac i dwristiaeth a gweithgareddau ymgysylltu â'r gymuned.⁴ Rydyn ni am goleddu'n safleoedd hanesyddol a'u trosglwyddo i genedlaethau'r dyfodol er mwyn iddyn hwythau hefyd gael gweld, deall a gwerthfawrogi'n gorffennol.

Pan ystyrir bod safle archaeolegol neu heneb hanesyddol yng Nghymru o bwys cenedlaethol, gellir ei chofrestru.⁵ Bydd hyn yn ei hamddiffyn rhag unrhyw weithgaredd allai ei difrodi neu ei difetha. Dim ond sampl o safleoedd hanesyddol sydd wedi'u dewis yn ofalus y gellir eu cofrestru.⁶ Er mai cyfrifoldeb Gweinidogion Cymru yw cofrestru henebion o bwys cenedlaethol,⁷ Cadw sy'n eu dewis mewn gwirionedd a hynny ar eu rhan.

Gall eu cofrestru warchod henebion ac olion archaeolegol o bob math ac oed. Ar hyn o bryd, mae bron 4,200 o henebion wedi'u cofrestru yng Nghymru, yn amrywio o gestyll canoloesol, bryngaerau cyn-hanesyddol a cheyrydd Rhufeinig i domenni claddu, meini hirion a safleoedd yr Ail Ryfel Byd. Mae rhai henebion cofrestredig yn adfeilion, mae rhai yn wrthgloddiau; bydd rhai heb olion gweladwy ond bod llawer o'u holion dan ddaear, ac mae rhai wedi'u boddi mewn llynnoedd neu yn y môr.⁸

Dros amser, bydd safleoedd archaeolegol a henebion hanesyddol yn newid. Maen nhw'n gallu bod yn fregus a hawdd eu difrodi gan y tywydd, traul naturiol ac effeithiau gweithgarwch pobl. Ond gyda gofal, gallwch reoli'ch heneb gofrestredig mewn ffordd gynaliadwy er lles cenedlaethau'r dyfodol. Mae Adran 2 yn esbonio'r math o waith y bydd ei angen efallai i reoli'ch heneb gofrestredig a phryd y bydd angen cael caniatâd.

Nid yw cofrestru'n golygu na chewch chi fwrw ymlaen â pheth gwaith pob dydd ar eich heneb gofrestredig. Mae 'caniatâd dosbarth' fel y'i gelwir yn caniatáu ichi gynnal peth gwaith arolygu a rheoli heb orfod gofyn am ganiatâd heneb gofrestredig. Fodd bynnag, os ydy'r gwaith rydych yn ystyried ei gynnal yn golygu aflonyddu, codi neu ddifetha unrhyw ran o'r heneb, yna rhaid gofyn i Cadw am ganiatâd heneb gofrestredig. Bydd angen caniatâd heneb gofrestredig arnoch hefyd i wneud gwaith cadwraeth a llawer ffurf ar

⁴ Gall y buddiannau hyn helpu i greu'r Gymru rydyn ni am ei gweld yn y dyfodol trwy gyfrannu at y nodau llesiant a geir yn Neddff Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015. <http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>

⁵ Nid yw pob heneb o bwys cenedlaethol wedi'i chofrestru ac mae rhai'n dal heb eu darganfod ac felly'n amhosib eu cofrestru ar hyn o bryd. Gallwch ddysgu mwy am gofrestru yn *Deall Henebion Cofrestredig* (i'w gyhoeddi).

⁶ Mae'r meini prawf ar gyfer cofrestru henebion yn cael eu disgrifio yn *Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol*, Atodiad A <http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?skip=1&lang=cy>

⁷ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979 <https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/contents> fel y'i diwygiwyd gan Ddeddf Amgylchedd Hanesyddol (Cymru) 2016 <https://www.legislation.gov.uk/anaw/2016/4/contents>

⁸ Am ragor o wybodaeth am yr hyn y gellir ei gofrestru a sut y mae Cadw yn dewis ei safleoedd, gweler *Deall Henebion Cofrestredig* (i'w gyhoeddi).

archwiliad archaeolegol. Mae adran 3 yn esbonio caniatadau dosbarth yn fanylach (3.2) a sut i ofyn am ganiatâd heneb gofrestredig.

Mae llawer o berchenogion, meddianwyr a rheolwyr yn falch o'u henebion cofrestredig ac yn gofalu amdany'n nhw. Maen nhw'n sylweddoli bod eu treftadaeth gwerthfawr yn bwysig ac yn gwneud cyfraniad adeiladol at ei rheoli'n gynaliadwy. Mae pob un ohonom yn geidwad ar ei orffennol ac mae gennym oll ran hanfodol i'w chwarae wrth helpu i ddiogelu henebion cofrestredig at y dyfodol.

1. Deall ein Henebion Cofrestredig

Safleoedd archeolegol a henebion hanesyddol yw un o'n ffynonellau gwybodaeth pwysicaf am genedlaethau'r gorffennol. Cafodd safleoedd cyn-hanesyddol eu hadeiladu cyn dyddiau'r cofnod ysgrifenedig, a nhw yw ein *hunig* ffynhonnell wybodaeth. Mae pob adeilad, strwythur neu safle yn unigryw; mae gan bob un ei stori. Bydd tystiolaeth yn y deunyddiau a ddefnyddiwyd i godi'r heneb yn dweud pryd a sut y cafodd ei hadeiladu, sut cafodd ei defnyddio a beth ddigwyddodd iddi. Wrth astudio'r dystiolaeth, gallwn ddysgu am y bobl â'i hadeiladodd a'i defnyddio, a hefyd sut i'w chadw mewn cyflwr da. Mae'r tir o gwmpas a lleoliad heneb yn bwysig hefyd gan eu bod nhw'n gallu'n helpu i ddeall mwy am y safle ei hun (gweler adran 1.2).

Mae henebion cofrestredig yn wahanol i adeiladau rhestredig yn yr ystyr eu bod fel arfer yn adfeilion neu wedi'u claddu ac nad oes ganddynt fawr o werth economaidd uniongyrchol i'r perchennog. Maen nhw'n bwysig oherwydd eu hanes a'r dystiolaeth archaeolegol allai fod wedi'i chladdu ynddyn nhw neu o'u tanynt. Er enghraifft, gallai rhannau sydd wedi'u cwmpo ddweud wrthym sut olwg oedd ar yr adeilad gwreiddiol a sut y byddai defnydd ac amser wedi'i newid.

Wrth i dechnegau archaeolegol a gwyddonol wella, rydyn ni'n gallu adfer gwybodaeth fanylach i ddatgelu gwirioneddau bydoedd coll. Gall gronynnau mân, fel paill ac olion planhigion, ddangos inni sut oedd yr hinsawdd a'r amgylchedd yn y gorffennol. Gall dadansoddi gwaddodion mewn potiau ddweud wrthym beth oedd pobl yn ei fwyta, a thrwy archwilio sgerbydau, gellir dweud pa mor iach oedd y bobl a sut y bu iddyn nhw fyw a marw.

Mae'n bwysig ein bod yn diogelu'r dystiolaeth archaeolegol werthfawr hon. Mae hyn yn golygu bod gwaith cynnal a chadw a rheoli pob dydd yn hanfodol i ofalu am eich heneb gofrestredig. Trwy ddeall eich heneb gofrestredig, gallwch gynllunio rhaglen reoli briodol fydd yn ei chadw mewn cyflwr da at y dyfodol. Gall Cadw gynnig help a chynghor ynghylch sut orau i ofalu am eich heneb gofrestredig (gweler adrannau 1.3, 2.8 a 2.9).

1.1 Arwyddocâd

Byddwch yn gallu gofalu am eich heneb gofrestredig yn well o ddeall pam mae hi o bwys genedlaethol a beth sy'n arwyddocaol amdani. Trwy gofrestru heneb, rydych yn diogelu'r safle cyfan, gan gynnwys unrhyw newidiadau sy'n

cael eu gwneud iddi wedyn. Mae hyn yn golygu ei bod yn bwysig deall yn iawn beth sy'n arbennig am eich heneb gofrestrdig cyn ichi wneud unrhyw beth iddi allai ei difrodi.

Byddai'n syniad da felly ichi lunio datganiad arwyddocâd i grynhoi'r hyn rydych yn ei ddeall amdani ac i esbonio'i harwyddocâd i eraill. Y datganiad hwn fydd man cychwyn unrhyw gynnig i'w newid neu gais am ganiatâd. Dylai'r datganiad gynnwys disgrifiad bras o'ch heneb gofrestrdig a chrynodeb o'i gwerth hanesyddol. Bydd canolbwyntio ar ei gwerth fel ased hanesyddol yn eich helpu i ddadansoddi'i harwyddocâd:

- Gwerth fel tystiolaeth: y graddau y mae'r dystiolaeth ffisegol yn dweud wrthym sut a phryd y cafodd eich heneb gofrestrdig ei chreu, sut y cafodd ei defnyddio a sut y mae wedi newid dros amser. Gallai fod elfennau i'r heneb gofrestrdig sydd ynghudd neu wedi'u claddu, a gallai'r rheini hefyd fod yn dystiolaeth bwysig. Gweler Atodiad 2 am enghreifftiau o bethau sydd o werth fel tystiolaeth.
- Gwerth hanesyddol: gallai'ch heneb gofrestrdig ddarlunio agwedd benodol ar fywyd y gorffennol neu gallai fod yn gysylltiedig â pherson, digwyddiad neu fudiad penodol; gallai fod tystiolaeth ffisegol o'r cysylltiadau hyn sy'n bwysig i'w cadw.
- Gwerth esthetig: dyluniad, adeiladwaith a chreffftwaith eich heneb gofrestrdig. Gall olygu ei lleoliad a'r golygfeydd sydd i'w gweld ohoni a thuag ati, a allai fod wedi newid dros amser.
- Gwerth i'r gymuned: gallai fod arwyddocâd i'ch heneb gofrestrdig oherwydd ei gwerth cofiannol, symbolaidd neu ysbrydol, neu oherwydd ei rhan mewn bywyd diwylliannol neu gyhoeddus.

Gallwch ddysgu mwy am y gwerthoedd hyn yn *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy (Egwyddorion Cadwraeth)*⁹ ac yn Atodiad 2.

1.2 Lleoliad

Mae'r gair lleoliad yn ymwneud â'r tir o gwmpas y mae'ch heneb gofrestrdig yn cael ei deall, ei phrofi a'i gwerthfawrogi ynddo, gan gynnwys ei pherthynas â'r dirwedd o gwmpas yn awr ac yn y gorffennol. Pwysigrwydd lleoliad yw ei gyfraniad at arwyddocâd eich heneb gofrestrdig.

Rhywbeth gweledol yw lleoliad gan fwyaf, ond gall gynnwys nodweddion eraill fel llonyddwch neu natur ddiaffordd. Nid yw'n rhywbeth sefydlog a gall newid wrth i'r heneb a'r tir o'i chwmpas esblygu. Gall lleoliad heneb gofrestrdig gynnwys elfennau ffisegol y tir o'i chwmpas, ei pherthynas â nodweddion

⁹ *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?skip=1&lang=cy>

hanesyddol, naturiol a thopograffig eraill a'i pherthynas ehangach â'r dirwedd a'i hamlygrwydd yn y dirwedd honno.

Dyma enghreifftiau o leoliad:

- Mae tomenni claddu'r Oes Efydd i'w gweld yn aml mewn clystyrau gwasgarog, y gellir eu gweld o domenni neu glystyrau eraill. Maen nhw'n gysylltiedig hefyd â meini hirion a henebion defodol eraill.
- Yn niwedd yr Oes Haearn cyn-hanesyddol, câi bryngaerau mawr o wrthgloddiau eu codi ar fannau amlwg ar gopaon brynau. Hyd yn oed heddiw, filoedd o flynyddoedd yn ddiweddarach, maen nhw'n gallu dominyddu'r dirwedd ac yn amlwg o filltiroedd.
- Mae safleoedd milwrol fel cestyll, ceyrydd Rhufeinig ac adfeilion o'r Ail Ryfel Byd yn datgelu safleoedd tactegol clir yn y dirwedd gan roi golygon sy'n hanfodol i ddeall eu pwrpas.
- Gall perthynas swyddogaethol henebion cofrestredig â'i gilydd gynnwys cysylltiadau rhwng elfennau gwahanol safleoedd diwydiannol sy'n dangos y prosesau a ddefnyddir i ganfod, prosesu a chludo deunydd crai a chynnyrch gorffenedig.

Mae'n bwysig cofio nad i henebion cofrestredig sydd â rhannau yn y golwg yn unig y mae lleoliad yn berthnasol; mae gan safleoedd dan ddaear eu lleoliad hefyd. Nid yw fila Rufeinig, â'i holion wedi'u claddu dan gae, wedi'i lleoli ar hap. Byddai hi wedi bod yn ganolbwynt fferm Rufeinig. I ddeall sut y byddai wedi gweithio, rhaid deall y dirwedd roedd yn gweithio ynddi a byddai'i thopograffi wedi bod fel ag y mae heddiw. Byddai'r cysylltiadau â'r cyflenwadau dŵr lleol, yn enwedig y rheini a fyddai wedi bwydo baddondy cynnes y fila a'i system wresogi danlawr, wedi bod yn neilltuol o berthnasol.

Mae llyfryn Cadw, *Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru*, yn esbonio mwy am leoliad a'i gyfraniad at arwyddocâd eich heneb gofrestredig.¹⁰

1.3 Ffynonellau Gwybodaeth a Chyngor

Mae llawer o ffynonellau gwybodaeth i'ch helpu i ddeall eich heneb gofrestredig a'i harwyddocâd. Mae Cof Cymru,¹¹ map rhyngweithiol ar-lein Cadw, yn rhoi disgrifiad byr o bob heneb gofrestredig yng Nghymru. Gallwch ei ddefnyddio i wybod lleoliad a manylion yr holl henebion cofrestredig ar eich tir, a deall hyd a lled yr ardaloedd cofrestredig.

¹⁰ *Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?skip=1&lang=c>

¹¹

Cof Cymru — cofnod ar-lein Cadw o asedau hanesyddol Cymru, sy'n cynnwys adeiladau rhestredig, henebion cofrestredig, llongddrylliadau wedi'u gwarchod, Safleoedd Treftadaeth y Byd a thirweddau hanesyddol cofrestredig. Caiff parciau a gerddi hanesyddol cofrestredig eu hychwanegu at Cof Cymru yn 2018. <http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?skip=1&lang=cy>

Gall canllawiau ar-lein a dogfennau eraill Cadw fod yn ddefnyddiol hefyd.¹²

Cewch gofnod o'ch amgylchedd hanesyddol lleol ar wefannau un o bedair ymddiriedolaeth archaeolegol Cymru; mae Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru'n cael eu cadw gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru; ac mae archifdy a swyddfeydd cofnodion eich awdurdod lleol ac amgueddfeydd yn ffynonellau gwybodaeth da hefyd.

Mae gan Cadw dîm o arolygwyr henebion a wardeiniaid henebion maes sydd ar gael i ateb eich cwestiynau a rhoi gwybodaeth a chynghor rheoli ichi. Mae wardeiniaid henebion maes yn ymweld â phob heneb gofrestredig yng Nghymru ar raglen dreigl i gofnodi'u cyflwr. Byddan nhw'n cysylltu â chi cyn yr ymweliad a byddan nhw wastad yn falch i drafod eich heneb, ei harwyddocâd a'r hyn sydd ei angen i ofalu amdani. Ar ôl yr ymweliad, gallwch ofyn i'r warden henebion maes roi adroddiad byr ichi all gynnwys syniadau i'ch helpu i wella cyflwr eich heneb. Os oes gennych bryderon am eich heneb gofrestredig ac y carech i warden henebion maes fwrw golwg arni, cysylltwch â Cadw.

Rydym wedi nodi manylion cysylltu â'r holl ffynonellau gwybodaeth hyn ar ddiwedd y canllaw hwn.

¹² Mae Cadw yn cyhoeddi amrywiaeth o ddogfennau ar-lein ynghylch sut i ofalu am yr amgylchedd hanesyddol. <http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?lang=cy>

2. Rheoli Newid i'ch Heneb Gofrestredig

Er nad oes dyletswydd gyfreithiol arnoch i gynnal a chadw'ch heneb gofrestredig, rhaid ichi ofalu nad ydych yn gwneud unrhyw waith allai ei difrodi nac unrhyw newid allai effeithio arni neu ei lleoliad heb ganiatâd.

Gallai'r newidiadau hynny gynnwys newidiadau i wella'ch heneb gofrestredig, newidiadau anfwriadol a'r rheini allai gael effaith andwyol arni. Os oes angen gwneud newidiadau, ystyriwch y cyngor perthnasol a gofynnwch am y caniatâd sydd ei angen cyn dechrau ar y newidiadau.

Mae'r rhan fwyaf o bobl yn awyddus i ofalu am yr henebion cofrestredig sydd o dan eu gofal, a rheolaeth weithredol yw'r ffordd orau i osgoi gadael iddyn nhw ddirywio.

Mae henebion cofrestredig fel arfer yn adfeilion, yn olion archaeolegol o dan ddaear neu'n wrthgloddiau. O'r herwydd, maen nhw'n sensitif iawn i rymoedd erydu naturiol, dadfeiliant a difrod anfwriadol. Mae llawer o'r henebion cofrestredig ar dir fferm neu mewn cefn gwlad agored, ac mae'r cyhoedd yn ymweld â llawer ohonyn nhw. Gall pob un dioddef oherwydd traul, ond o'u rheoli'n ofalus, mae'n bosib ichi reoli'ch heneb gofrestredig mewn ffordd gynaliadwy fydd yn caniatáu ichi ei throsglwyddo mewn cyflwr da i genedlaethau'r dyfodol.

Bydd y ffordd y dylech fynd ati i reoli'ch heneb gofrestredig yn dibynnu ar nifer o ffactorau gan gynnwys:

- pa fath o heneb yw hi
- pa ddefnydd sy'n cael ei gwneud ohoni nawr
- ei chyflwr
- p'un a yw'n dangos arwyddion o ddirywiad.

Os yw'n heneb fawr neu gymhleth, efallai y byddai'n syniad da ichi lunio cynllun rheoli cadwraethol i'ch helpu â'ch penderfyniadau. Mae cynlluniau o'r fath yn arbennig o ddefnyddiol os oes gennych heneb gofrestredig sy'n adfail neu heneb sy'n cael ei rhedeg fel atyniad i ymwelwyr. Yn aml, os ydych yn gofyn i Cadw neu Gronfa Dreftadaeth y Loteri am grant, gofynnir ichi baratoi cynllun rheoli cadwraethol.¹³

Mae cynllun rheoli cadwraethol yn brawf eich bod yn deall eich heneb gofrestredig a'i harwyddocâd. Mae'n gynllun ar gyfer rheoli'r safle cyfan dros y tymor hir i'ch helpu i osgoi newidiadau amhriodol ac anfwriadol. Dylai'ch cynllun gynnwys datganiad arwyddocâd, dylai nodi risgiau posib a phresennol a dylai chwilio am gyfleoedd i wella'r heneb. Arbenigwyr cymwys¹⁴ yw'r bobl

¹³ Mae Cronfa Dreftadaeth y Loteri yn cynnig arweiniad defnyddiol ar gyfer llunio cynllun rheoli cadwraethol. <https://cymraeg.hlf.org.uk/conservation-plan-guidance>

¹⁴ Mae arbenigwyr cymwys yn cynnwys aelodau sefydliadau proffesiynol fel ClfA (Sefydliad Siartredig yr Archeolegwyr) a IHBC (Sefydliad Cadwraeth Adeiladau Hanesyddol), RICS (Sefydliad Brenhinol y Syrfewyr Siartredig), RIBA (Sefydliad Brenhinol Penseiri Prydain), penseiri cadwraeth (yn enwedig os yw'r olion ar wyneb y tir) a chyrff perthnasol eraill sydd â

orau i baratoi cynlluniau rheoli cadwraethol, yn enwedig ar gyfer henebion cymhleth. Ar gyfer henebion llai, gallai cynllun symlach, sy'n seiliedig ar egwyddorion y cynllun rheoli cadwraethol, fod yn ddefnyddiol. Ond dylai pob un gyd-fynd â maint a chymhlethdod y safle. Mae hynny'n golygu nad oes angen iddyn nhw o reidrwydd fod yn hir na drud, a gellir defnyddio'r wybodaeth ynddyn nhw fel sail ar gyfer cloriannu effaith y gwaith arfaethedig.

Mae'n bosib bod lleoliad eich heneb gofrestredig yn ymestyn heibio ffiniau'ch eiddo. Dylai unrhyw ddatganiad arwyddocâd roi ystyriaeth i'r manau hyn yn ogystal ag i rannau o'r lleoliad sy'n eiddo ichi. Os ydych am wneud newidiadau i'r lleoliad sydd o fewn ffin yr heneb gofrestredig, bydd gofyn ichi gael caniatâd heneb gofrestredig (gweler adran 3.6). Bydd newidiadau i'r lleoliad y tu allan i ffin yr heneb gofrestredig yn dod o dan y broses caniatâd cynllunio arferol (gweler adran 3.7).¹⁵

Pa fath bynnag o gynllun rheoli sydd gennych, mae'n bwysig ystyried effaith y gwaith sydd gennych dan sylw ar arwyddocâd eich heneb gofrestredig cyn dechrau'r gwaith hwnnw. Dylech fod yn ymwybodol yn arbennig o effaith gronnu bosib nifer o newidiadau mân a fyddai, o'u hystyried bob yn un, yn ddi-nod iawn. Mae asesiad o'r effaith ar y dreftadaeth yn broses ddefnyddiol i weld effaith bosib unrhyw waith dan sylw.¹⁶

Yn ogystal â dirywiad naturiol, mae gwaith amhriodol yn gallu difrodi henebion cofrestredig. Am hynny, rhaid gofyn i Cadw am ganiatâd heneb gofrestredig i gynnal rhai mathau o waith. Mae'n drosedd cynnal gwaith gwaharddedig heb ganiatâd heneb gofrestredig felly mae'n bwysig iawn deall beth sydd ei angen.

Mae'r adrannau canlynol yn disgrifio rhai agweddau ar reoli henebion cofrestredig ac yn esbonio pryd y bydd angen caniatâd heneb cofrestredig. Mae'n dilyn adran 'Egwyddorion Cadwraeth ar Waith' llyfryn *Egwyddorion Cadwraeth Cadw*.¹⁷

2.1 Cynnal a Chadw'ch Heneb Gofrestredig

Hanfod gwaith cadwraeth da er lles eich heneb gofrestredig yw rhaglen o waith cynnal a chadw rheolaidd a phriodol.

systemau cadwraeth achrededig. Gall ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru neu'ch awdurdod cynllunio lleol gynnig rhestr ichi o bobl a sefydliadau addas.

¹⁵ Mae llyfryn Cadw, *Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru*, yn esbonio mwy am leoliad a'i gyfraniad at arwyddocâd eich heneb gofrestredig. Mae'n esbonio prosesau cynllunio ar gyfer materion y tu allan i ffin yr heneb gofrestredig.

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?skip=1&lang=c>

¹⁶ *Asesiadau o'r Effaith ar Dreftadaeth yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?skip=1&lang=c>

¹⁷ *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011, ymyriad archaeolegol, tudalennau 24–25

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?skip=1&lang=c>

Mae'r rhan fwyaf o henebion cofrestredig yn adfeilion, yn safleoedd archaeolegol neu'n wrthgloddiau ac maen nhw'n siŵr o ddioddef rhyw lefel o ddadfeiliant. Er y gall cyflymder y dirywiad amrywio'n fawr, o ddirywiad y gallwch ei weld bob blwyddyn i newid na allwch prin ei weld o gwbl, y peth pwysicaf y gallwch ei wneud fwy na thebyg i ddiogelu'ch heneb gofrestredig yw archwilio'i chyflwr yn rheolaidd a chymryd camau priodol pan fydd angen.

A siarad yn gyffredinol, y prif fygythiad yw'r elfennau naturiol, llystyfiant goresgynnol neu'r gorddefnydd neu'r defnydd amhriodol o dir. Bydd ambell fygythiad y tu allan i'ch rheolaeth, fel erydiad neu dirlithriadau ar yr arfordir ond mae modd rheoli peryglon eraill yn rhwydd, fel walydd sy'n dadfeilio oherwydd coed.

Mae Cadw wedi paratoi nifer o ganllawiau i helpu perchenogion i ddeall sut orau i reoli a gofalu am wahanol fathau o henebion cofrestredig, fel *Gofalu am Henebion ar y Fferm*, *Gofalu am Dreftadaeth yr Arfordir*, *Gofalu am Safleoedd Milwrol yr Ugeinfed Ganrif* a *Gofalu am Fryngaerau a Ffermdai*. Maen nhw i gyd ar gael am ddim ar wefan Cadw.¹⁸

Henebion sy'n Wrthgloddiau

Mae llawer o henebion cofrestredig yng Nghymru yn wrthgloddiau. Maen nhw'n amrywio o glosydd, bryngaerau a thomenni claddu cyn-hanesyddol, gwersylloedd cyrch y Rhufeiniaid, Clawdd Offa, amddiffynfeydd y Rhyfel Cartref a nodweddion llawer mwy diweddar fel incleiniau tramffyrdd diwydiannol a safleoedd milwrol y Rhyfel Oer. Mae rhai'n weladwy fel twmpathau a chodiadau pridd ac eraill yng nghudd fel olion archaeolegol tan ddaear ond maen nhw i gyd yn sensitif iawn i erydiad a difrod gan bobl neu natur.

Rheol y fawd wrth gynnal a chadw gwrthgloddiau yw lleia'n y byd o waith wnewch chi, gorau'n y byd. Dylech annog tyfiant da o borfa a rhwystro prysgwydd, rhedyn a choed. Dylech dorri tyfiant goresgynnol at y bon a'i adael i bydru yn y fan a'r lle, er efallai y bydd angen defnyddio chwynladdwr i gael gwared arno'n barhaol. Os felly, efallai y byddai'n briodol ei ailblannu â phorfa neu flodau. Lle bo'r coed wedi tyfu'n fawr ar heneb, bydd y gwreiddiau eisoes wedi gwneud llawer o ddifrod. Os felly, daw'r perygl mwyaf o'r difrod y gall gwreiddiau coeden sy'n cwmpo ei wneud i'r olion archaeolegol. Byddai'n well torri coed peryglus neu sy'n marw cyn i hyn ddigwydd.

Os yw'ch heneb gofrestredig yn cynnwys tir o dan goed ac os ydych am wneud gwaith ar y coed, mae'n bwysig torri'r coed yn ofalus rhag difrodi'r heneb. Er enghraifft, dylech gynllunio llwybrau cludo a manau storio fel na fydd angen i gerbydau deithio dros wrthgloddiau. Weithiau, bydd yn rhaid wrth fesurau amddiffyn eraill fel matiau tocion i rwystro olwynion cerbydau rhag suddo i'r pridd.

¹⁸ Mae Cadw yn cyhoeddi amrywiaeth o gyhoeddiadau am ofalu am yr amgylchedd hanesyddol. I'w gweld, ewch i:

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?skip=1&lang=c>
y

Efallai y bydd angen trwydded cwmpo neu reoli coetir arnoch ar gyfer gwneud rhai mathau o waith mewn coetir. Cyfoeth Naturiol Cymru¹⁹ sy'n gyfrifol am y trwyddedau hyn ac fe all ymgynghori â Cadw ar geisiadau am drwyddedau sy'n effeithio ar henebion cofrestredig. Os oes coed sydd wedi'u hamddiffyn gan Orchymyn Cadw Coed neu os oes statws ardal gadwraeth neu amodau cynllunio²⁰ ynghlwm wrth eich heneb gofrestredig, efallai y bydd angen caniatâd eich awdurdod lleol arnoch cyn dechrau ar y gwaith.

Gall erydu gan bobl a natur effeithio'n drwm ar wrthgloddiau. Gall cerbydau, da byw, prysgwydd ac anifeiliaid sy'n tyllu i gyd greu difrod cyflym a difrifol gan ddifetha gwybodaeth archaeolegol unigryw ac anadferadwy. Fodd bynnag, mae yna fesurau cymharol rhwydd y gallwch gadw atyn nhw fel cadw lefelau stocio priodol, gosod cafnau bwyd a dŵr yn bell o'r mannau archaeolegol sensitif a defnyddio dulliau isel eu heffaith i adfer y borfa, i osgoi aflonyddu ar olion dan y pridd. Mae *Gofalu am Henebion Cofrestredig ar y Fferm* yn cynnig mwy o wybodaeth ynghylch sut i ofalu am henebion cofrestredig ac osgoi eu difrodi.²¹

Adeiladau

Nid ar chwarae bach y mae cadw henebion di-do fel cestyll canoloesol neu adeiladau diwydiannol segur mewn cyflwr sefydlog a bydd angen cyfnodau o waith cadwraeth i atgyfnerthu'r gwaith maen (gweler adran 2.2). Bydd gan lawer o adeiladau rhestredig wrthgloddiau ac olion archaeolegol tan ddaear ynddyn nhw ac o'u cwmpas. Bydd angen ichi gadw hynny mewn cof wrth gynllunio gwaith cynnal a chadw.

Gallai iorwg a llystyfiant goresgynnol ar wal adfeiliedig fod yn hardd, ond gall wneud llawer o ddifrod. Gall y gwreiddiau fwrw i ddyfnder mawr i graidd y wal a gall gwynt sy'n chwythu brig y goeden weithio'r waliau hanesyddol yn rhydd. Os bydd dŵr yn ymdreiddio i'r wal, gall effaith rhewi a dadlaith ddifrodi'r morteri a'r gwaith rendro hanesyddol. Heb gymryd camau, gall y waliau ddechrau dadfeilio.

Ni ddylech rwygo'r iorwg nac unrhyw blanhigion eraill sy'n tyfu yn y wal o'u lle gan y gallai hynny sigo a difrodi'r heneb a'i gwneud yn beryglus. Yn hytrach, dylech eu torri'n ôl i'r bôn heb aflonyddu ar y gwaith maen. Er na fydd angen caniatâd ffurfiol arnoch fel arfer i wneud hyn, byddai'n syniad da siarad â ni gyntaf ynghylch sut orau i godi tyfiant goresgynnol heb achosi rhagor o ddifrod.

Gallai trefniadau cynnal a chadw sy'n rhwystro coed a llwyni arafu'r dirywiad yn fawr a helpu i gadw'r heneb yn sefydlog.

¹⁹ Cyfoeth Naturiol Cymru <https://naturalresources.wales/>

²⁰ Nodyn Cyngor Technegol 10: Gorchmynion Cadw Coed <http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan10/?skip=1&lang=cy>

²¹ *Gofalu am Henebion Cofrestredig ar y Fferm*, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru, 2006 <http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?skip=1&lang=cy>

Ni fydd angen caniatâd heneb gofrestredig arnoch fel arfer i wneud gwaith cynnal a chadw arferol cyn belled nad yw'n golygu aflonyddu'r pridd neu wead yr heneb. Mae Tabl 1 yn crynhoi'r gweithgareddau, y risgiau a'r dulliau i gynnal a chadw'ch heneb gofrestredig ac yn esbonio a oes angen caniatâd heneb gofrestredig arnoch i chi gael mynd yn eich blaen.

Tabl 1 Cynnal a Chadw'ch Heneb Gofrestredig

Gweithgaredd	Y Risg	Dull	A oes angen Caniatâd Heneb Gofrestredig?
Cynnal a chadw gwrthgloddiau a safleoedd archaeolegol tan ddaear			
Cadw llain porfa sefydlog	Aflonyddu'r pridd	- Lefelau pori priodol. Rheoli chwyn trwy eu torri a thargeddu chwynladdwr. - Osgoi troi'r pridd rhag aflonyddu'r tir.	Nac Oes
Adnewyddu'r borfa	Colli'r archaeoleg bob yn damaid.	Gofalu nad yw'r tir yn cael ei droi'n ddyfnach na'r troeon cynt.	Oes - oni bai bod y borfa wedi'i hadnewyddu yn y 6 mlynedd ddiwethaf.
Defnyddio cerbydau	Gall rhigolau olwynion ddadorchuddio a difrodi'r archaeoleg.	- Peidiwch â gyrru dros y safle cofrestredig. - Defnyddiwch gerbydau ysgafn neu deiars pwysedd isel, a cherbydau trac isel eu pwysedd ar y ddaear - Gosodwch un llwybr parhaol i leihau'r effaith.	Nac Oes Oes - i adeiladu traciau neu ffyrdd newydd.
Gwaith draenio	Yn rhwystro dŵr rhag crynhoi a'r rhigoli sy'n digwydd yn sgil hynny ond gall gosod draeniau a sychu'r tir ddadorchuddio a difrodi'r archaeoleg.	Peidiwch â gosod draeniau mewn mannau archaeolegol sensitif.	Oes
Rheoli prysgwydd/rhedyn	Mae'r gwreiddiau'n difrodi'r archaeoleg.	Codwch brysgwydd trwy eu torri at eu bôn a'u trin â chwynladdwr i'w rhwystro rhag aildyfu; peidiwch â chodi'r gwreiddiau.	Nac oes. Ond efallai y bydd angen trwydded neu ganiatâd yr amgylchedd naturiol.
Rheoli anifeiliaid sy'n	Yn difrodi'r archaeoleg. Gall	Rheoli niferoedd.	Nac oes. Ond bydd angen

Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru — Drafft

tyllu.	erydu'r gwrthgloddiau a'u dymchwel.	• Codi ffens o gwmpas mannau sensitif.	trwydded neu ganiatâd yr amgylchedd efallai. Oes - os yn y safle cofrestredig.
Ffensio	Gall aflonyddu'r archaeoleg; erydu gan stoc ar hyd y ffens.	• Gosodwch y ffens yn bell o'r safle os medrwch.	Oes - os yn y safle cofrestredig.
Plannu coed a pherthi/gwrychoedd newydd	Y gwreiddiau'n gwneud difrod.	• Peidiwch â'u plannu yn y safleoedd archeolegol.	Oes - os yn y safle cofrestredig.
Rheoli coed.	Gall gwreiddiau ddifrodi gwrthgloddiau; mae hen goed yn fygythiad os ydyn nhw'n cwmpo.	• Torrwch goed marw neu ansefydlog mewn heneb gofrestredig â llaw cyn iddyn nhw gwmpo yn y gwynt a difrodi'r heneb.	Nac oes - os ydych yn eu torri at eu bôn gan adael y gwreiddiau heb aflonyddu'r pridd.
Cwmpo coed a'u clirio	Perygl o daro'r heneb wrth eu symud o'r safle.	• Amddiffynnwch yr heneb gofrestredig yn ystod y gwaith; dylai llwybrau cario'r coed osgoi'r heneb gofrestredig os medrir.	Holwch Cadw ac os oes angen, Cyfoeth Naturiol Cymru a'ch awdurdod lleol.
Aredig tir âr	Colli'r archaeoleg sydd o dan y pridd bob yn ddaid.	• Defnyddiwch y dulliau trin ysgafnaf eu heffaith ar heneb gofrestredig (rotofatio yn lle aredig).	Caniateir ichi droi'r tir yn rheolaidd trwy ganiatâd dosbarth (gweler Atodiad 1) Rhaid cael caniatâd os ydych yn ei droi am y tro cyntaf.
Codi adeilad newydd neu estyniad i adeilad.	Colli tystiolaeth archaeolegol trwy osod sylfeini a chysylltu gwasanaethau.	• Peidiwch ag adeiladu ar y safle cofrestredig.	Oes

Cynnal a chadw henebion o waith maen			
Rheoli coed a llwyni sy'n tyfu ar neu wrth fôn gwaith maen.	Mae gwreiddiau'n tanseilio ac yn niweidio walydd.	Torrwch y planhigyn at ei fôn a'i drin â chwynladdwr.	Nac oes (oni bai bod y gwreiddiau wedi ymdreiddio'n ddwfn ac yn eang iawn).
Rheoli planhigion dringo fel iorwg.	Mae gwreiddiau'n tanseilio ac yn niweidio walydd.	Holwch Cadw am gyngor. Torrwch ganghennau trwm neu ymledol yn ôl at lefel y wal. Peidiwch â thynnu iorwg byw o'r gwaith maen os yw ei afael yn dynn.	Nac Oes
Monitro cyflwr y gwaith maen.	Trwy fynd ati i drwsio gwaith maen cyn gynted ag y gwelir dirywiad, gellir osgoi difrod gwaeth.	Chwiliwch am arwyddion symudiad fel craciau, boliau a cherrig wedi cwmpo. Holwch Cadw am gyngor.	Nac Oes
Rhwystro difrod gan dda byw	Difrod ffisegol trwy rwbio yn erbyn a thanseilio'r gwaith maen.	Rheoli mynediad at heneb gofrestredig, er enghraifft, eu cadw allan am gyfnod.	Nac oes - oni bai bod angen ffensio'r heneb gofrestredig.

2.2 Trwsio

Ambell waith, yr unig ffordd i atal difrod pellach a pheidio â cholli rhannau o'ch heneb gofrestredig yw trwy ei thrwsio. Yn wahanol i adeiladau rhestredig, lle cewch eu trwsio "tebyg am debyg" heb ganiatâd, fe fydd angen caniatâd arnoch fel arfer i drwsio'ch heneb gofrestredig.²²

Ni ddylech wneud mwy o waith trwsio nag sydd ei angen i sefydlogi a diogelu'r heneb ar gyfer y tymor hir ac i allu parhau i'w ddefnyddio. Er enghraifft, trwsio creithiau erydu ar wrthgloddiau ac ailbwyntio gwaith maen sy'n dadfeilio.

Gall deall y deunydd y gwnaed yr heneb ohono, y dystiolaeth hanesyddol y mae'n ei rhoi a'i sensitifrwydd archaeolegol eich helpu i benderfynu beth i'w wneud. Cyn dechrau unrhyw waith trwsio, mae'n bwysig eich bod yn deall beth sy'n achosi'r difrod er mwyn delio â'r broblem ac nid y symptom.

Cadwch gymaint o'r gwead gwreiddiol â phosib. Os oes yn rhaid defnyddio deunydd newydd, dylech ei ddewis yn ofalus fel ei fod yn gydnavs â'r gwead gwreiddiol a'i fod yn gallu gwrthsefyll amodau'r amgylchedd heb fod angen ei drwsio'n rheolaidd.

Mae'n bwysig gwneud yn siŵr bod y gwahaniaeth rhwng eich gwaith trwsio a'r heneb wreiddiol yn amlwg. Er enghraifft, gallwch osod haenen decstil ar ben gwrthglawdd cyn ychwanegu pridd neu gerrig newydd neu gallwch nodi'r ffin rhwng y gwaith maen gwreiddiol a'r gwaith trwsio modern trwy ddefnyddio morter gwahanol neu drwy fewnosod teils. Defnyddir llawer o dechnegau gwahanol a gall wardeiniaid henebion maes Cadw ac archwilyr henebion roi cyngor ichi arnynt.

Wrth drwsio henebion cofrestredig, fel arfer bydd angen ichi gynnal rhywfaint o waith ymchwilio archaeolegol. Bydd hynny'n llywio'r gwaith ac yn cofnodi unrhyw dystiolaeth y ceir hyd iddi yn ystod yr ymchwiliad. Pobl broffesiynol â'r cymwysterau priodol ddylai gynnal ymchwiliadau archaeolegol.²³

Mae llyfryn Cadw *Egwyddorion Cadwraeth* yn cynnig cyngor defnyddiol i'r rheini sy'n trwsio asedau hanesyddol.²⁴

Bydd angen ichi ofyn am ganiatâd heneb gofrestredig i drwsio'ch heneb gofrestredig fel arfer.

²² Gweler *Rheoli Newidiadau i Adeiladau Rhestredig yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/historicbuildings/?skip=1&lang=cy>

²³ Bydd pobl broffesiynol â'r cymwysterau priodol yn aelodau o Sefydliad Siartredig yr Archeolegwyr (CIfA) ac yn gweithio at safonau'r CIfA. www.archaeologists.net

²⁴ *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011, ymyriad archaeolegol, tudalennau 24–25. <http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?skip=1&lang=cy>

2.3 Adfer ac Ailadeiladu

Fel arfer ni ellir cyfiawnhau adfer nac ailadeiladu elfen o heneb gofrestredig sydd ar goll, wedi'i dinistrio neu yr adeiladwyd ar ei phen, oni bai bod hynny'n helpu i'w diogelu a/neu'n helpu'r cyhoedd i'w deall, a bod yna dystiolaeth gref o blaid gwneud.

Ar gyfer henebion cofrestredig, mae adfer fel arfer yn golygu ailgreu rhannau, golwg neu swyddogaeth sydd wedi'u colli. Mae cynigion i adfer yn ymwneud amlaf â henebion o waith maen sydd ar agor i'r cyhoedd, er mwyn helpu'r cyhoedd i'w deall a'u gwerthfawrogi, ac i'w helpu i oroesi at y tymor hir; er enghraifft, trwy ailosod to newydd ar adeilad sydd wedi hen adfeilio. Bydd gwaith adfer yn newid golwg heneb gofrestredig a bydd yn effeithio ar ei gwerth archaeolegol. Rhaid wrth feddwl, ymchwil a chyfiawnhad trylwyr. Hyd yn oed wrth adfer rhannau o heneb sydd wedi cwmpo gan ddefnyddio'r deunydd gwreiddiol, mae'r adferiad yn adeilad newydd.

Peidiwch â damcaniaethu sut olwg oedd ar heneb gofrestredig wrth ei hailadeiladu; nid yw'n briodol chwaith adfer nodweddion yr adeiladwyd yn fwriadol ar eu pen yn ddiweddarach neu a gollwyd oherwydd digwyddiad hanesyddol mawr, fel ymgais fwriadol i ddymchwel rhan o gastell trwy warchae.

Bydd wastad angen gofyn am ganiatâd heneb gofrestredig i wneud gwaith adfer ac ailadeiladu.

2.4 Ymchwiliadau archaeolegol — Arolygu a Chloddio

Mae llawer o ffyrdd i ymchwilio i'ch heneb gofrestredig, o ymchwil hanesyddol i ymchwiliad archaeolegol. Bydd angen caniatâd heneb gofrestredig i ddefnyddio technegau fydd yn aflonyddu'r pridd neu'r gwaith maen, ond mae digonedd o bethau y gallwch eu gwneud heb ganiatâd ffurfiol. Os nad chi yw perchennog y tir, dylech ofyn caniatâd y perchennog os oes angen mynd ar y tir arnoch.

Os ydych chi'n ystyried cynnal ymchwiliad i'r heneb gofrestredig, byddai'n well cysylltu â Cadw i'ch helpu i gynllunio'r ffordd orau o wneud hynny.

Cynnal Arolwg

Nid oes angen ichi ddweud wrth Cadw ymlaen llaw os ydych am gynnal arolwg arwynebol nad oes angen caniatâd i'w gynnal. Mae arolygon o'r fath yn cynnwys arolygon topograffig, arolygon ffotograffig, arolygon lidar (laser) ac arolygon ffotograffig o'r awyr. Ond byddai'n ddefnyddiol i Cadw gael gwybod bod gwaith o'r fath yn cael ei wneud ac i weld copi o'r canlyniadau. Dylech anfon copi hefyd at eich cofnod amgylchedd hanesyddol lleol, sy'n cael ei reoli gan un o bedair ymddiriedolaeth archaeolegol Cymru, a Chofnod Henebion Cenedlaethol Cymru.²⁵ Gweler yr adran gysylltiadau.

²⁵ Mae pedair ymddiriedolaeth archaeolegol Cymru'n crynhoi cofnodion amgylchedd hanesyddol ar gyfer ardal pob awdurdod lleol, ac yn eu cadw'n gyfoes, ar ran Gweinidogion Cymru i'w defnyddio gan awdurdodau cynllunio lleol a'r cyhoedd. Mae Cofnod Henebion

Er mwyn cynnal arolygon ymchwiliadol i chwilio am archaeoleg ac arteffactau dan ddaear a'u nodi, rhaid cael caniatâd ysgrifenedig Cadw cyn dechrau. Mae hynny'n cynnwys arolygon geoffisegol (magnetometreg, gwrthedd, derbynedd magnetig a radar sy'n treiddio'r ddaear) a samplu pridd. Mae'n drosedd defnyddio'r technegau hyn mewn safle cofrestredig heb gael pob caniatâd sydd ei angen. Fe fydd Cadw yn rhoi caniatâd fel arfer i gynnal arolygon geoffisegol. Caniatâd adran 42 yw enw'r caniatâd hwn (gweler adran 3.6).

Cloddio

Er mai cloddio yw'r ffordd orau yn aml i ddysgu am y gorffennol, mae'n weithred ddinistriol ac nid ar chwarae bach y mae dechrau arni. Unwaith y bydd rhywbeth wedi'i gloddio, ni fydd modd ei roi yn ôl yn ei le ac ni fydd cyfle i genedlaethau'r dyfodol fynd yn ôl i ailwneud y gwaith. Am y rheswm hwnnw, rhaid i geisiadau am ganiatâd i gloddio henebion cofrestredig ddangos bod y manteision o gael gwybodaeth newydd yn debygol o fod yn fwy na'r difrod a achosir gan y cloddio.

Rhaid sicrhau bod gan brosiectau cloddio'r staff cymwys a'r adnoddau ariannol i weithio at y safonau uchaf. Rhaid i bob prosiect cloddio ar heneb gofrestredig gadw at y canllaw ar arferion gorau a gynhyrchwyd gan Sefydliad Siartredig yr Archeolegwyr.²⁶ Rhaid i ddyluniad yr ymchwil esbonio pam mae angen cloddio'r heneb a cheisio cadw'r aflonyddu mor fach â phosib, gan ddilyn cyngor yr *Egwyddorion Cadwraeth*.²⁷

Os byddwch yn cynnal gwaith cloddio, bydd angen ichi drefnu bod yr archif archaeolegol yn cael ei rhoi i gadw'n ddiogel mewn amgueddfa gofrestredig yn unol â chanllawiau cenedlaethol²⁸ fel ei bod ar gael i'w hastudio yn y dyfodol.

Adroddiadau a chyhoeddiadau

Pan fydd Cadw yn rhoi caniatâd i gynnal ymchwiliad, rhaid gofalu bod y canlyniadau ar gael i'r cyhoedd eu gweld trwy roi copi o'r adroddiad terfynol i'ch cofnod amgylchedd hanesyddol lleol ac i Gofnod Henebion Cenedlaethol Cymru. Bydd hynny'n fodd i wneud yn siŵr fod pawb yn cael elwa ar yr wybodaeth newydd am yr heneb. Byddem hefyd yn annog yr ymchwilwyr i gyhoeddi'u canlyniadau mewn cyfnodolion a llyfrau addas.

Cenedlaethol Cymru yn cael ei gadw fel archif cyhoeddus ar gyfer amgylchedd hanesyddol Cymru.

²⁶ Sefydliad Siartredig yr Archeolegwyr www.archaeologists.net

²⁷ *Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy*, ymyriad archaeolegol, tudalennau 24–25, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?skip=1&lang=cy>

²⁸ *Y Safon Genedlaethol a Chanllawiau Arfer Gorau ar gyfer Casglu ac Adneuo Archifau Archaeolegol yng Nghymru*, 2017 <http://www.heritage-standards.org.uk/new-welsh-archaeological-archives-standard-2017/>

Bydd wastad angen gofyn am ganiatâd heneb gofrestrdig i wneud gwaith cloddio. Bydd angen caniatâd adran 42 i gynnal arolwg geoffisegol.

2.5 Defnyddio synhwyrdd metel

A siarad yn gyffredinol, nid yw synhwyrddion metel yn addas i'w defnyddio ar henebion cofrestredig. Hynny am fod y dechneg yn gallu achosi difrod mawr trwy balu tystiolaeth archaeolegol i godi arteffactau a mynd â'r darganfyddiadau hynny o'u cyd-destun archaeolegol. Mae pob darganfyddiad sy'n gysylltiedig â heneb gofrestrdig yn cyfrannu at werth y dystiolaeth amdani. Bydd cymryd y darganfyddiadau yn effeithio ar arwyddocâd yr heneb.

Mae'n drosedd defnyddio synhwyrddion metel ar henebion cofrestredig heb ganiatâd ysgrifenedig Cadw ymlaen llaw. Caniatâd adran 42 yw enw'r caniatâd hwn (gweler adran 3.6). A siarad yn gyffredinol, dim ond yn ystod ymchwiliadau archaeolegol ffurfiol y caniateir defnyddio synhwyrddion metel. Bydd amodau'n cael eu gosod megis cyflwyno adroddiad i'ch cofnod amgylchedd hanesyddol lleol ac i Gofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, a threfnu bod y darganfyddiadau'n cael eu diogelu a'u cofnodi. Gweler adran 3.6.

Rhaid ichi ofyn caniatâd perchennog y tir cyn defnyddio synhwyrdd metel ar ei dir. Bydd defnyddwyr synhwyrddion metel sy'n dilyn yr arferion gorau yn osgoi safleoedd gwarchodedig a gweithgareddau allai difrodi mannau sensitif. Os bydd rhywun yn gofyn ichi am ganiatâd i ddefnyddio synhwyrdd metel ar eich heneb gofrestrdig, dylech esbonio fod y safle wedi'i gofrestru a bod angen gofyn i Cadw am ganiatâd. Os gwelwch rywun yn defnyddio synhwyrdd metel ar eich heneb gofrestrdig heb eich caniatâd, cysylltwch â'r heddlu a Cadw.

Bydd angen ichi ofyn i Cadw am ganiatâd adran 42 i ddefnyddio synhwyrdd metel ar heneb gofrestrdig.

2.6 Mynediad i'r Cyhoedd a Dehongli

Er nad yw'r ffaith bod heneb wedi'i chofrestru yn golygu bod gan y cyhoedd yr hawl i fynd ati, mae llawer o berchenogion yn mwynhau agor eu henebion i ymwelwyr. Gall Cadw eich helpu i wneud hyn trwy roi cyngor a help. Hefyd, efallai y carech ymuno â digwyddiadau arbennig fel y rhaglen Drysau Agored flynyddol neu'r Wyl Archaeoleg a drefnir gan Gyngor Archaeoleg Prydain.²⁹

Gall gofalu am heneb gofrestrdig y caiff ymwelwyr fynd ati ddod â boddhad mawr ac mae'n gyfle i rannu'r amgylchedd hanesyddol ag ymwelwyr o bob cwr. Mae sawl ffordd o roi gwybodaeth i ymwelwyr i'w helpu i ddeall eich heneb, o baneli a thafleuni ar y safle i dechnegau digidol fel apiau ar ffôn.

²⁹ Drysau Agored <http://cadw.gov.wales/opendoors/?skip=1&lang=cy>
Gŵyl Archaeoleg Prydain <http://new.archaeologyuk.org>

Nid yw rheoli ymwelwyr yn gorfod golygu ffensys a llwybrau ffurfiol. Mae llawer o ffyrdd creadigol o dywys ymwelwyr yn ddiogel o gwmpas y safle tra'n gwarchod a gwella'ch heneb gofrestrredig. Gall caniatáu i borfa dyfu'n hir ar fannau sensitif gadw pobl draw a byddai llwybrau porfa fer yn tywys ymwelwyr i'r mannau gwyllo gorau. Yn yr un modd, gall gosod paneli gwybodaeth fel nad ydyn nhw'n difetha'r olygfa ac i gyfeirio ymwelwyr o'r mannau archaeolegol sensitif yn ffyrdd hawdd o ddiogelu'r heneb.

Ar safleoedd mwy, gallech ddarparu cyfleusterau tipyn fwy, fel Canolfan Ymwelwyr. Lle medrwyd, mae'n well eu codi y tu allan i'r heneb gofrestrredig er mwyn lleihau eu heffaith ar yr heneb, ei harchaeoleg dan ddaear a'i lleoliad. Bydd angen meddwl yn ofalus am ddyluniad yr adeilad er mwyn iddo gydweddu â'r heneb a'i lleoliad yn ogystal â bod yn hygyrch i'r holl ymwelwyr. Os ydych yn ystyried datblygiad o'r fath, cysylltwch â Cadw a'ch awdurdod cynllunio lleol yn fuan yn y broses.

Os hoffech ddysgu mwy ynghylch sut i wneud eich heneb gofrestrredig yn fwy hygyrch i'r cyhoedd neu os hoffech gymryd rhan mewn Drysau Agored, cysylltwch â Cadw yn cadw@llyw.cymru.

Bydd angen ichi ofyn am ganiatâd heneb gofrestrredig i osod paneli gwybodaeth, arwyddion a chyfleusterau eraill ar gyfer ymwelwyr fel llwybrau, ffensys ac adeiladau.

2.7 Trawsgydymffurfio a Mesurau i gadw tir mewn Cyflwr Amaethyddol ac Amgylcheddol Da (GAEC)

Mae gofalu am yr amgylchedd hanesyddol yn rhan bwysig o'r cymorth a roddir gan Lywodraeth Cymru i'r diwydiant amaeth. Os ydych yn ffermwr sydd am ymuno â Chynllun y Taliad Sylfaenol (BPS),³⁰ rhaid cadw at y safonau Trawsgydymffurfio a GAEC.³¹ Mae hynny'n cynnwys gofalu am nodweddion hanesyddol, gan gynnwys henebion cofrestredig ar eich tir, a'u diogelu rhag difrod.

Gall gwneud gwaith amaethyddol sy'n difrodi heneb gofrestrredig effeithio ar eich taliadau felly mae'n bwysig ystyried y safleoedd archaeolegol y gwyddoch amdanyd nhw pan fyddwch yn datblygu'ch cynllun busnes fferm ac ystyried sut gallai'ch gweithgareddau effeithio arnyd nhw. Er enghraifft, gall gweithgareddau rheoli pridd, rheoli gwastraff fferm, datblygu fferm a chreu cynefinoedd gael effaith. Gall wardeiniaid henebion maes Cadw gynnig help a chynghor ichi.

³⁰ Cynllun Taliad Sylfaenol <https://beta.llyw.cymru/grantiau-a-thaliadau-gwledig>

³¹ Trawsgydymffurfio a chadw tir mewn cyflwr amaethyddol ac amgylcheddol da <https://beta.llyw.cymru/grantiau-a-thaliadau-gwledig>

2.8 Cynlluniau amaeth-amgylcheddol

Mae cynlluniau rheoli cynaliadwy, fel Glastir,³² yn cynnig cyfleoedd i wella cyflwr henebion cofrestredig. Gofynnir i Cadw am ei farn am geisiadau Glastir Uwch a Choetir Glastir sy'n effeithio ar henebion cofrestredig a bydd yn cynnig argymhellion rheoli. Trwy Glastir Uwch, mae llawer o berchenogion henebion cofrestredig wedi gallu gwella'u henebion, gan gynnwys trwsio erydiad, codi llystyfiant goresgynnol a helpu ymwelwyr i fynd i'r safle.

2.9 Cytundebau Rheoli a Grantiau

I ofalu am henebion cofrestredig, efallai y bydd angen help ariannol i wneud gwaith trwsio a gweithgareddau rheoli eraill. Mae gan Cadw gyllideb flynyddol fach sy'n cynnig grantiau ar gyfer prosiectau i wella cyflwr henebion cofrestredig ac i helpu'r cyhoedd i fynd at yr heneb a'i deall. Gweler gwefan Cadw am fanylion ei gynlluniau a sut i wneud cais.³³

Cysylltwch â Cadw os hoffech ymgeisio am grant neu gytundeb rheoli. Bydd arolygwyr henebion Cadw a wardeiniaid henebion maes Cadw yn falch o gael cynnig cyngor ar ba waith allai fod yn fanteisiol i'ch heneb.

³² Cynllun ar gyfer rheoli tir yn gynaliadwy yw Glastir. Trwyddo, mae Llywodraeth Cymru yn rhoi help ariannol i ffermwyr a rheolwyr tir. <https://beta.llyw.cymru/grantiau-a-thaliadau-gwledig>

³³ <http://cadw.gov.wales/historicenvironment/help-advice-and-grants/grants/sams/?skip=1&lang=cy>

3. Proses Caniatáu Henebion Cofrestredig

3.1 Beth yw Caniatâd Heneb Gofrestredig?

Mae'n drosedd gwneud unrhyw waith allai amharu ar heneb gofrestredig neu ar y tir o fewn heneb gofrestredig heb gael caniatâd heneb gofrestredig.³⁴

Mae'r gofyn yn berthnasol i nifer fawr o weithgareddau, gan gynnwys:

- unrhyw beth all arwain at ddymchwel, dinistrio neu ddifrodi unrhyw ran o heneb gofrestredig
- gwaith i gael gwared ar heneb gofrestredig
- gwaith i drwsio heneb gofrestredig
- newidiadau i heneb gofrestredig
- gwaith i osod arwyddion gan gynnwys paneli gwybodaeth
- defnyddio synhwyrdd metel
- gwaith draenio / atal llifogydd
- gwaith tipio
- plannu coed
- gwaith coedwigaeth
- codi ffensys
- trwsio draeniau
- gwaith cloddio archaeolegol
- codi datblygiad ar heneb gofrestredig.

Mae angen caniatâd heneb gofrestredig ar bob gwaith gan gynnwys gwaith sy'n cael ei wneud er lles yr heneb, fel trwsio'r gwaith maen, llenwi creithiau erydu neu gynnal ymchwiliadau archaeolegol. Bydd angen caniatâd hyd yn oed os mai dim ond rhan fach o safle'r heneb yr effeithir arni.³⁵

Cofiwch, mae'n drosedd gwneud gwaith heb gael caniatâd heneb gofrestredig gan Cadw cyn dechrau unrhyw waith. Mae'n hawdd difrodi heneb yn anfwriadol, felly os nad ydych yn siŵr os oes angen caniatâd i wneud unrhyw waith, holwch Cadw am gyngor (gweler adran 3.10).

Mae Cadw yn gweinyddu'r broses ganiatáu ar ran Gweinidogion Cymru. Bydd angen caniatâd sefydliadau eraill, fel awdurdodau cynllunio lleol (ar gyfer datblygiad newydd) a Cyfoeth Naturiol Cymru (ar gyfer materion yr amgylchedd ac adnoddau naturiol) i wneud rhai mathau o waith.

Mae'n bwysig cofio mai prif bwrpas cofrestru yw diogelu'r heneb gofrestredig. O'r herwydd, mae rhagdybiaeth yn erbyn rhoi caniatâd i wneud gwaith fydd yn

³⁴ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adran 2

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/section/2>

³⁵ Mae map y gallwch ei brintio sy'n dangos hyd a lled y safle cofrestredig o gwmpas eich heneb ar wefan Cof Cymru, ein cronfa ddata ar-lein o asedau hanesyddol cenedlaethol. Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?skip=1&lang=cy>

difrodi'r heneb gofrestredig. Fodd bynnag, mae'r rhan fwyaf o geisiadau'n gofyn am gael gwneud gwaith rheoli positif.

Gellir rhoi caniatâd mewn sawl ffordd:

Caniatâd heneb gofrestredig

I ofyn am ganiatâd heneb gofrestredig, o dan Ddeddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979,³⁶ mae angen llenwi ffurflen gais a'i hanfon atom (gweler adran 3.6).

Ar gyfer gwaith mân a fydd naill ai'n cael effaith niwtral neu bositif ar yr heneb, caiff Cadw ddefnyddio proses ganiatáu symlach nad oes angen llenwi ffurflen gais arni. Diben y broses symlach hon yw cyflymu gwaith syml a bach nad oes dadl yn ei gylch lle bo'r perchennog/meddiannydd a Cadw yn gytûn (gweler adran 3.6).

Caniatâd Adran 42

Ar gyfer rhai mathau o waith arolygu, gan gynnwys defnyddio synhwyrdd metel, byddwn yn rhoi caniatâd adran 42 (gweler adran 3.6).³⁷

Rydyn ni'n argymhell eich bod yn cysylltu â ni cyn gynted ag y medrwch cyn cyflwyno unrhyw gais er mwyn inni allu trafod yr hyn rydych am ei wneud, eich cynghori ynghylch sut orau i'w wneud a pha broses ymgeisio y dylech ei defnyddio.

Cliriad heneb gofrestredig

Os mai'r Goron sy'n berchen ar heneb gofrestredig, nid oes angen caniatâd heneb gofrestredig, ond dylai adran berthnasol y llywodraeth ddilyn trefn anstatudol o'r enw cliriad heneb gofrestredig pan fydd yn cynnig gwneud gwaith ar y safle. Yr un yw'r drefn ar gyfer cael cliriad â'r honno ar gyfer cael caniatâd heneb gofrestredig a rhaid i adrannau'r llywodraeth gadw at unrhyw amodau sydd ynghlwm wrth y cliriad.

3.2 Caniatâd Dosbarth

Ceir rhai gweithgareddau sy'n effeithio ar henebion cofrestredig sydd ddim fel arfer yn eu difrodi a gellir eu cynnal heb orfod gofyn am ganiatâd heneb gofrestredig. Rhoddir caniatâd ar gyfer y gweithgareddau hyn yn awtomatig o dan yr hyn a elwir yn ganiatâd dosbarth.³⁸

Rhestrir y gweithgareddau y mae angen caniatâd dosbarth arnynt yn Atodiad 1. Maent wedi'u diffinio'n fanwl ac yn bendant ac mae amodau ac eithriadau penodol ynghlwm wrthynt.

³⁶ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adran 2
<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/section/2>

³⁷ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adran 42
<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/section/42>

³⁸ Gorchymyn Henebion (Caniatadau Dosbarth) 1994
<http://www.legislation.gov.uk/cy/uksi/1994/1381/contents/made>

Mae caniatadau dosbarth yn cynnwys parhau â gweithgareddau amaethyddol neu arddwrol presennol. Er enghraifft os cafodd y safle ei aredig yn y chwe mlynedd ddiwethaf, ni fydd angen caniatâd heneb gofrestredig fel arfer i barhau i aredig, cyn belled nad ydych yn aredig yn ddyfnach na'r tro diwethaf. Fodd bynnag, bydd angen caniatâd heneb gofrestredig i aredig yn ddwfn neu i droi'r isbridd.

Caniatâd dosbarth sydd ei angen i wneud gwaith brys er lles iechyd a diogelwch, ond dim ond i gynnal y mesurau lleiaf sydd eu hangen ar unwaith rhag i rywun gael ei anafu. Gallai gynnwys tynnu meini sy'n rhydd neu sy'n hongian wedi i gerbyd daro pont neu adeilad, lle nad oes modd rhoi mesurau eraill fel gwahardd y cyhoedd ar waith. Ym mhob achos o'r fath, dylech storio'r deunydd neu wead yr adeilad mewn lle diogel a rhoi gwybod i Cadw am y digwyddiad cyn gynted ag y medrwch er mwyn ichi allu cytuno faint o waith sydd angen ei wneud ar frys. Rhaid i Cadw drefnu hefyd bod arolygydd henebion cofrestredig yn ymweld â'r safle. Peidiwch â gofyn am ganiatâd dosbarth yn lle caniatâd heneb gofrestredig i wneud gwaith iechyd a diogelwch sydd wedi'i gynllunio.

Os ydych am wneud gwaith y gallai fod angen caniatâd dosbarth arno, holwch Cadw am gyngor cyn dechrau'r gwaith. Mae'n drosedd gwneud gwaith nad yw'n dod o dan ganiatâd dosbarth heb gael caniatâd heneb gofrestredig.

3.3 Gofyn am gyngor cyn ceisio am ganiatâd

Mae'n well cysylltu â Cadw am gyngor ymlaen llaw cyn cyflwyno'ch cais am ganiatâd. Gall Cadw drafod eich gwaith cynlluniedig a'ch cynghori ynghylch faint o fanylion sydd eu hangen ar y cais i osgoi unrhyw oedi diangen. Gan ddibynnu ar faint ac effaith y gwaith rydych am ei wneud, efallai y bydd angen cyflwyno datganiad o'r effaith ar dreftadaeth gyda'ch cais. Dylai hwnnw gynnwys datganiad arwyddocâd ac esboniad o effaith y gwaith ar yr arwyddocâd hwnnw a pham mae angen y gwaith. Cewch fwy o wybodaeth am asesiadau o'r effaith ar dreftadaeth a datganiadau arwyddocâd oddi wrth Cadw ac yn *Asesiadau o'r Effaith ar Dreftadaeth yng Nghymru*.³⁹

Efallai y dylech fynd at arbenigwr am gyngor proffesiynol i'ch helpu i lunio cynigion addas ac i'ch helpu â'ch cais.

Byddai'n syniad da ichi ofyn i Cadw a'ch awdurdod cynllunio lleol a'r ymddiriedolaeth archaeolegol ranbarthol am gyngor cyn gwneud cais os ydych am ofyn am ganiatâd cynllunio ar gyfer cynnig sy'n effeithio ar heneb gofrestredig neu ei lleoliad.

³⁹ *Asesiadau o'r Effaith ar Dreftadaeth yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/newpublications/?skip=1&lang=cy>

3.4 Caniatâd Heneb Gofrestredig a Chaniatâd Adeilad Rhestredig

Os ydy adeilad neu heneb wedi'i rhestru a'i chofrestru, bydd angen caniatâd heneb gofrestredig gan Cadw arnoch ond ni fydd angen caniatâd adeilad rhestredig.

3.5 Caniatâd Heneb Gofrestredig a chaniatâd Cynllunio

Os oes angen caniatâd cynllunio ar y gwaith rydych am ei wneud ar heneb gofrestredig, bydd angen ichi gael caniatâd cynllunio (oddi wrth eich awdurdod cynllunio lleol) a chaniatâd heneb gofrestredig (oddi wrth Cadw). Nid yw caniatâd cynllunio ar ei ben ei hun yn ddigon i awdurdodi'r gwaith. Bydd gofyn cyflwyno'r un lefel o wybodaeth wrth wneud cais am ganiatâd cynllunio llawn ag sydd ei hangen wrth wneud cais am ganiatâd heneb gofrestredig. Byddai'n well cyflwyno'r ddau gais yr un pryd.

Yn ôl y canllawiau cynllunio, bydd rhagdybiaeth o blaid diogelu olion archaeolegol ffisegol o bwys cenedlaethol yn eu lle.⁴⁰ Dywedir hefyd y dylai awdurdodau cynllunio lleol ystyried lleoliad yr heneb gofrestredig wrth benderfynu ar geisiadau cynllunio. Os bydd cais cynllunio yn cael effaith uniongyrchol ar heneb gofrestredig neu ei lleoliad, yna rhaid i'r awdurdod cynllunio lleol holi Cadw. Ni chaiff caniatâd cynllunio ei roi (heblaw o dan amgylchiadau eithriadol) os caiff datblygiad effaith negyddol ar heneb gofrestredig neu effaith andwyol arwyddocaol ar ei lleoliad.⁴¹

3.6 Sut i wneud cais am Ganiatâd Heneb Gofrestredig

Dylech wneud cais fel arfer ar y ffurflen gais am Ganiatâd Heneb Gofrestredig a welwch ar wefan Cadw.⁴²

Bydd angen ichi roi digon o wybodaeth i ddangos eich bod wedi deall ac ystyried arwyddocâd yr heneb wrth ddylunio'ch rhaglen waith a sut y bydd yn effeithio ar yr heneb gofrestredig.

Dylai lefel yr wybodaeth gyfateb i faint y gwaith a'i effaith ar arwyddocâd yr heneb.

Dylai o leiaf gynnwys:

- plan a lluniadau yn dangos cyflwr yr heneb, y gwaith rydych yn ei gynnig a ble
- ffotograffau'n dangos cyflwr yr heneb

⁴⁰ Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol, para. 4.2.

<http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?skip=1&lang=cy>

⁴¹ Polisi Cynllunio Cymru (Argraffiad 9, Pennod 6), Yr Amgylchedd Hanesyddol

<http://gov.wales/topics/planning/policy/ppw/?skip=1&lang=cy>

⁴² Ffurflen gais am Ganiatâd Heneb Gofrestredig

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/help-advice-and-grants/makingchanges/schedmonconsent/?skip=1&lang=cy>

- esboniad ysgrifenedig o'ch cynnig, sut y bydd yn effeithio ar yr heneb a beth rydych am ei wneud i ddiogelu, cadw neu wella arwyddocâd yr heneb
- tystysgrif i brofi ei bod yn eiddo ichi.

Ar gyfer gwaith mawr, gofynnir ichi baratoi asesiad o'r effaith ar dreftadaeth a chyflwyno datgan effaith ar dreftadaeth gyda'ch cais.⁴³ Dyma'r wybodaeth fydd yn sail i'r asesiad os bydd ei angen.

Caiff unrhyw un ofyn am ganiatâd heneb gofrestredig ond os bydd Cadw yn cael cais gan unrhyw un heblaw am y perchennog, bydd angen cadarnhad bod y perchennog wedi rhoi ei ganiatâd.

Bydd y broses ganiatáu lawn yn cymryd hyd at 8 wythnos, ond gall ceisiadau mwy cymhleth gymryd hyd at 13 wythnos, yn enwedig os gofynnir barn arbenigwyr neu bartïon eraill sydd â diddordeb.

Proses ganiatáu syml

Os ydy'r gwaith rydych yn ei gynnig yn cael effaith bositif neu niwtral ar yr heneb gofrestredig, caiff Cadw ddefnyddio'r broses caniatáu syml sy'n golygu nad fydd angen ichi gyflwyno cais ffurfiol.⁴⁴ Gall y broses fod yn addas ar gyfer llenwi effaith erydu wrth fôn maen hir, rhoi darn byr o ffens newydd, ailosod cerrig rhydd ar ben wal neu osod plac neu arwydd.

Yn y rhan fwyaf o achosion, bydd Cadw yn cytuno ar y gwaith mewn trafodaeth â chi mewn cyfarfod ar y safle. Bydd Cadw wedyn yn paratoi hysbysiad caniatáu fydd yn nodi hyd a lled a lleoliad y gwaith ac unrhyw amodau. O dderbyn yr hysbysiad, gallwch ddechrau ar y gwaith.

Caniatâd Adran 42

Rhaid ichi wneud cais i Cadw am ganiatâd adran 42⁴⁵ i ddefnyddio unrhyw offer sy'n gallu darganfod archaeoleg, metel neu fwynau o dan ddaear ar safle heneb gofrestredig.

Mae hyn yn cynnwys offer arolygu geoffisegol fel:

- magnetometreg
- gwrthedd
- radar sy'n treiddio'r ddaear.

Caiff caniatâd ei roi fel arfer ar gyfer arolygon geoffisegol nad ydyn nhw'n aflonyddu'r safle.

⁴³ *Asesiadau o'r Effaith ar Dreftadaeth yng Nghymru*, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017 <http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/newpublications/?skip=1&lang=cy>

⁴⁴ Deddf yr Amgylchedd Hanesyddol (Cymru) 2016, adran 5 <http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2016/4/part/5/enacted/welsh>

⁴⁵ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adran 42 <http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/section/42>

Ni chaiff caniatâd ei roi fel arfer i ddefnyddio synwryddion metel oni bai bod yr arolwg yn rhan o ymchwiliad ehangach, a bod camau'n cael eu cymryd i ddiogelu a chofnodi darganfyddiadau.

Rhaid i geisiadau adran 42 gynnwys:

- manylion methodoleg yr arolwg, gan gynnwys dyfnder unrhyw aflonyddu
- plan yn dangos lleoliad yr arolwg
- cadarnhad eich bod wedi cael caniatâd y perchennog i gynnal yr arolwg.

Dylai ceisiadau i ddefnyddio synwrydd metel gynnwys hefyd:

- strategaeth ymchwil fanwl sy'n disgrifio sut y bydd arolwg sy'n defnyddio synwrydd metel yn cyfrannu at amcanion ehangach y prosiect ymchwil⁴⁶
- sut y byddwch chi'n diogelu ac yn dadansoddi unrhyw ddarganfyddiadau, a'ch cynigion ar gyfer eu harchifo a'u cyhoeddi.

Gallwch e-bostio'ch ceisiadau am ganiatâd adran 42 at cadw@llyw.cymru. Bydd arolygwyr henebion Cadw yn cysylltu â chi i drafod eich gofynion cyn rhoi'r caniatâd.

3.7 Sut mae Ceisiadau am Ganiatâd Heneb Gofrestredig yn cael eu hasesu

Cadw fydd yn asesu'r holl geisiadau, hynny ar ran Gweinidogion Cymru. Bydd yr asesiad yn seiliedig ar yr wybodaeth y byddwch wedi'i chyflwyno ac ar yr hyn y mae Cadw'n ei wybod am yr heneb gofrestrredig. Efallai y bydd arolygwyr henebion Cadw yn ymweld â'r safle i asesu effaith eich cynigion; os felly, cysylltan nhw â chi i drefnu apwyntiad. Os nad ydych wedi rhoi digon o wybodaeth i Cadw allu gwneud asesiad, gofynnau nhw am fwy o wybodaeth.

Wrth asesu ceisiadau am ganiatâd, ceir rhagdybiaeth o blaid diogelu'r heneb gofrestrredig ffisegol. Mae hynny'n golygu bod rhagdybiaeth yn erbyn cynigion fydd yn newid neu'n difrodi neu a fydd yn cael effaith arwyddocaol ar leoliad yr olion.⁴⁷

Mae'r ddeddfwriaeth yn ei gwneud yn ofynnol i Weinidogion Cymru ystyried pob sylw wrth benderfynu p'un ai i roi caniatâd heneb gofrestrredig neu beidio. Bydd Cadw yn gyntaf yn rhoi llythyr penderfynu interim ichi, fydd yn cynnwys unrhyw amodau ar gyfer rhoi caniatâd (gweler adran 3.8) neu'r rhesymau dros wrthod eich cais. Gallech roi mwy o wybodaeth fel ymateb i'r llythyr interim.

Gallai Cadw benderfynu cynnal ymchwiliad lleol cyhoeddus neu roi'r cyfle i'r ymgeisydd (neu berson arall) gael gwrandawriad neu gysylltu ag arolygydd

⁴⁶ Gweler Fframwaith Ymchwil i Archaeoleg Cymru

<http://www.archaeoleg.org.uk/intro.html>

⁴⁷ Nodyn Cyngor Technegol 24: yr Amgylchedd Hanesyddol, A.5

<http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?skip=1&lang=cy>

annibynnol yn yr Arolygiaeth Gynllunio.⁴⁸ Bydd Cadw wedyn yn penderfynu ar y cais ar ran Gweinidogion Cymru gan ystyried adroddiad yr arolygydd cynllunio. Yn ymarferol, prin iawn fod angen y broses hon gan fod y rhan fwyaf o anghytundebau ynghylch amodau'r caniatâd yn cael eu setlo'n anffurfiol trwy drafod yn uniongyrchol â Cadw.

3.8 Amodau Caniatâd

Gall Cadw roi caniatâd ar gyfer yr holl neu rai gweithgareddau yn eich cais am ganiatâd heneb gofrestredig. Ambell waith, gwrthodir cais. Mae Cadw'n rhoi caniatâd bron bob tro ond fel arfer gydag amodau ar gyfer rhwystro difrod i'r heneb. Rhaid ichi gadw at unrhyw amodau wrth wneud y gwaith.

Bydd amodau nodweddiadol yn gofyn ichi gynnal rhaglen o waith archaeolegol neu o gofnodi'r archaeoleg neu adrodd arno. Pobl broffesiynol â'r cymwysterau priodol ddylai gynnal ymchwiliadau archaeolegol.⁴⁹ Gallen nhw gynnwys hefyd drefniadau bod swyddogion Cadw'n ymweld â'r safle i fonitro hynt y gwaith. Disgwylir o leiaf ichi hefyd roi copi o unrhyw adroddiadau archaeolegol a gynhyrchir wrth gynnal y gwaith i'r cofnod amgylchedd hanesyddol lleol o dan ofal yr ymddiriedolaeth archaeolegol ac i Gofnod Henebion Cenedlaethol Cymru fel cofnod cyhoeddus. Gweler yr adran gysylltiadau.

Os na chaiff y gwaith ei ddechrau yn y pum mlynedd ar ôl dyddiad rhoi'r caniatâd, daw'r caniatâd i ben.

Ar ôl gwneud y penderfyniad terfynol ynghylch y caniatâd, nid oes hawl apelio heblaw trwy ofyn i'r Uchel Lys am adolygiad barnwrol. Gallwch hawlio iawndal o dan rai amgylchiadau.⁵⁰

3.9 Gwneud y Gwaith ar ôl cael Caniatâd

Bydd eich caniatâd yn esbonio sut y bydd Cadw'n cadw golwg ar y gwaith a'ch bod yn cadw at amodau'r caniatâd. Gallai hynny gynnwys un neu fwy o ymweliadau gan arolygwyr henebion neu wardeiniaid henebion maes Cadw ar ddechrau, ar ganol ac ar derfyn y gwaith. Bydd nifer yr ymweliadau'n dibynnu ar gymhlethdod y gwaith a bydd Cadw'n cytuno ar y trefniadau ymarferol gyda chi ar ddechrau'r prosiect.

3.10 Difrod a Gwaith heb ei awdurdodi

Mae'n drosedd dinistrio neu ddifrodi heneb gofrestredig heb ganiatâd heneb gofrestredig.⁵¹ Y person sy'n comisiynu neu'n gwneud y gwaith sy'n gyfrifol

⁴⁸Yr Arolygiaeth Gynllunio www.arolygiaethgynllunio.llyw.cymru

⁴⁹ Bydd pobl broffesiynol â'r cymwysterau priodol yn aelodau o Sefydliad Siartredig yr Archeolegwyr (CIfA) ac yn gweithio at safonau'r CIfA. www.archaeologists.net

⁵⁰ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adran 7
<http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/section/7>

⁵¹ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adran 2
<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/section/2>

am osgoi difrodi heneb gofrestredig. Gellir erlyn unrhyw un a geir yn euog o ddinistrio neu o ddifrodi heneb gofrestredig.

Hefyd, mae'n drosedd gwneud gwaith heb ganiatâd heneb gofrestredig. Ni fydd peidio â gwybod am statws neu leoliad heneb gofrestredig yn amddiffyniad oni bai'ch bod yn gallu profi ichi gymryd pob cam rhesymol i weld a fyddai'r gwaith yn effeithio ar heneb gofrestredig.⁵²

Rhag ichi wneud gwaith heb ei awdurdodi, mae'n bwysig eich bod yn gwybod am leoliad a manylion yr holl henebion cofrestredig sydd ar eich tir, a deall hyd a lled y tir sydd wedi'i gofrestru. Trowch at fapiau Cof Cymru - Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru — cronfa ddata ar-lein Cadw.⁵³

Dylai unrhyw un sy'n gwneud gwaith adeiladu neu waith mawr arall sy'n golygu aflonyddu'r tir ddefnyddio Cof Cymru i gadarnhau nad oes henebion cofrestredig yn yr ardal lle byddwch yn gweithio.

Os gwelwch i ddifrod sydd heb ei awdurdodi gael ei wneud i'ch heneb gofrestredig, cysylltwch â Cadw a'r heddlu ar unwaith. Bydd Cadw yn ymchwilio i unrhyw adroddiad bod difrod wedi'i wneud i heneb gofrestredig. Lle profir bod difrod wedi'i wneud, bydd Cadw'n dweud wrth yr heddlu fydd yn cynnal eu hymchwiliad eu hunain i gasglu tystiolaeth i Wasanaeth Erlyn y Goron ei hystyried. Gwasanaeth Erlyn y Goron fydd yn penderfynu p'un ai i erlyn neu beidio.

Dirwy yw'r gosb am greu difrod neu ddinistr ond os cawsant eu gwneud yn fwriadol neu'n ddi-hid, gellid carcharu'r sawl sy'n euog.

O dan amgylchiadau eithriadol, bydd modd gofyn am ganiatâd ôlweithredol er mwyn cael cadw gwaith heb ei awdurdodi. Mater fel y gwêl Gweinidogion Cymru yn dda yw caniatâd o'r fath. Yn ymarferol, dim ond mewn sefyllfaoedd lle mae'r gwaith o fudd i'r heneb y gall hynny ddigwydd.

Mae'n annhebygol iawn y gallai caniatâd ôlweithredol gael ei roi am waith a gafodd effaith negyddol ar heneb gofrestredig. Mae hynny'n golygu y gallech dal gael eich erlyn a/neu'ch gorfodi am y gwaith. Yr un yw'r broses ymgeisio â'r honno am ganiatâd heneb gofrestredig.

3.11 Hysbysiadau Stop Dros Dro

Os delir rhywun yn difrodi heneb gofrestredig, mae gan Cadw'r pŵer i roi hysbysiad stop dros dro iddo a fydd yn para hyd at 28 niwrnod.⁵⁴ Yn ystod y

⁵² Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adran 2
<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/section/2> fel y'i diwygiwyd gan Ddeddf yr Amgylchedd Hanesyddol (Cymru) 2016, adran 2

<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2016/4/part/2/enacted/welsh>

⁵³ Cof Cymru — Asedau Hanesyddol Cenedlaethol Cymru

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?skip=1&lang=cy>

⁵⁴ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adrannau 9ZI trwy i L

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/part/1/crossheading/scheduled-monument->

cyfnod hwn, bydd Cadw'n gweithio gyda pherchennog yr heneb i ymchwilio i'r difrod a'i asesu, a chytuno ar blân i'w gywiro.

Os rhoddir hysbysiad stop dros dro ichi, rhaid ichi roi'r gorau i'r gwaith ar unwaith am y cyfnod a nodir ar yr hysbysiad. Mae'n drosedd peidio â chydymffurfio â hysbysiad stop dros dro, a gellir eich dirwyo am beidio. Byddai hynny'n ychwanegol at y drosedd wreiddiol o wneud gwaith heb ei awdurdodi.

Ar ôl i Cadw gynnal ei ymchwiliad, ond cyn diwedd cyfnod yr hysbysiad stop dros dro, gallai Cadw roi hysbysiad gorfodi ysgrifenedig. Bydd hwnnw'n nodi'r gwaith y bydd angen ei wneud i drwsio neu liniaru'r difrod ac i amddiffyn yr heneb a'i gwneud yn sefydlog.

3.12 Hysbysiadau gorfodi mewn perthynas â Henebion Cofrestredig

Os oes gwaith heb ei awdurdodi wedi'i wneud sydd wedi difrodi heneb gofrestredig, gall Cadw roi hysbysiad gorfodi i'r perchennog neu'r bobl sy'n gyfrifol am y difrod.⁵⁵ Bydd yr hysbysiad gorfodi'n nodi'r hyn sydd angen ei wneud i drwsio'r difrod. Gallai hynny amrywio yn ôl natur yr heneb a'r math o ddifrod. Fel arfer, bydd yn cynnwys ymchwiliad archaeolegol i adfer a chofnodi tystiolaeth hanesyddol a naill ai sefydlogi neu adfer yr heneb i'w chyflwr gwreiddiol.

Os ydych yn cael hysbysiad gorfodi, bydd yn cynnwys amserlen ar gyfer cwblhau'r gwaith a bydd yn rhaid ichi gadw ati. Mae'n drosedd peidio â chydymffurfio â'r hysbysiad. Os na chymerir y camau gofynnol yn y cyfnod hwn, gallai Cadw ddewis gwneud y gwaith ei hun a chodi am y costau ar y perchennog.

Mae Cadw yn cyhoeddi'r holl hysbysiadau gorfodi y mae wedi'u rhoi mewn cysylltiad â henebion cofrestredig ar ei wefan.⁵⁶

3.13 Pwerau i fynd ar dir

Gall Cadw neu asiant awdurdodedig ddod i archwilio'ch heneb gofrestredig ar unrhyw adeg resymol i:

- weld ei chyflwr
- gweld a oes gwaith heb ei awdurdodi wedi'i wneud ac a fu difrod cysylltiedig

[enforcement-notice](#) fel y'i diwygiwyd gan Ddeddf yr Amgylchedd Hanesyddol (Cymru) 2016, adran 13 <http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2016/4/section/13/enacted/welsh>

⁵⁵ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adrannau 9ZI trwy i L

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/part/II/crossheading/scheduled-monument-enforcement-notice> fel y'i diwygiwyd gan Ddeddf yr Amgylchedd Hanesyddol (Cymru) 2016, adran 12 <http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2016/4/section/12/enacted/welsh>

⁵⁶ Hysbysiadau statudol

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/policy/historicenvironmentbill/statutorynotices/?skip=1&lang=cy>

- ystyried cais am ganiatâd heneb gofrestredig, neu newid neu ddiddymu caniatâd.
- cadw golwg ar waith a ganiatawyd wrth ei wneud ac ar ôl ei gwblhau, i wneud yn siŵr y cydymffurfir â'r amodau.
- archwilio a chofnodi unrhyw beth o ddiddordeb archaeolegol neu hanesyddol y cafwyd hyd iddo wrth wneud y gwaith a ganiatawyd.

Gyda chaniatâd y perchennog a'r meddiannydd, caiff person sydd wedi'i awdurdodi gan Weinidogion Cymru godi a chynnal byrddau gwybodaeth a physt marcio ar neu wrth safle'r heneb gofrestredig i'w diogelu rhag difrod damweiniol neu fwriadol.

Atodiad 1

Gorchymyn Henebion (Caniatadau Dosbarth) 1994.⁵⁷

Gellir cynnal rhai mathau o waith heb fod angen gofyn am ganiatâd heneb gofrestredig. Caniatadau dosbarth yw'r enw a roddir iddynt ac rydym wedi'u rhestru isod.

Dosbarth	Wedi'i Ganiatáu	Heb ei Ganiatáu
Dosbarth 1 Gwaith amaethyddol, garddwrol a choedwigol	Gwaith amaethyddol, garddwrol a choedwigol o'r un math â'r rheini gafodd eu gwneud yn y lleoliad yn y cyfnod o chwe mlynedd yn union cyn dyddiad cychwyn y gwaith, ond heb gynnwys gwaith sy'n perthyn i un neu fwy o'r categorïau heb ei ganiatáu .	a) Tir wedi'i aredig - unrhyw waith sy'n debygol o aflonyddu pridd yn ddyfnach nag unrhyw waith aredig cyfreithiol a wnaed cyn hynny. b) Tir heb ei aredig - gwaith sy'n debygol o aflonyddu pridd o dan 300mm. c) Troi'r isbridd, gwaith draenio, plannu neu ddadwreiddio coed, perthi/gwrychoedd a llwyni, stripio'r uwchbridd, torri tyweirch masnachol, gwaith tipio. d) Dymchwel, symud, estyn, newid neu aflonyddu unrhyw adeilad, strwythur neu waith neu ei olion. e) Codi unrhyw adeilad neu strwythur. f) Gosod llwybrau, arwynebau caled neu sylfeini ar gyfer adeiladau, ffensys neu rwystrau eraill ac eithrio'r rheini ar gyfer garddio domestig.
Dosbarth 2	Gwaith a wneir fwy na 10m o dan y ddaear	

⁵⁷ Gorchymyn Henebion (Caniatadau Dosbarth) 1994 <http://www.legislation.gov.uk/cy/uksi/1994/1381/contents/made>

Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru — Drafft

Gwaith gan Awdurdod Glo	gan Awdurdod Glo, neu o dan drwydded a roddwyd o dan Ddeddf Gwladoli Glo 1946. ⁵⁸	
Dosbarth 3 Gwaith gan Glandŵr Cymru.	Gwaith trwsio a chynnal a chadw i wneud yn siŵr bod camlas yn gweithio'n iawn, cyn belled nad yw'r gwaith yn golygu newid sylweddol i'r heneb gofrestredig.	Gwaith sy'n golygu newid sylweddol.
Dosbarth 4 Gwaith ar gyfer trwsio neu gynnal a chadw peiriannau.	Trwsio a chynnal a chadw peiriannau cyn belled nad yw'r gwaith yn golygu newid sylweddol i'r heneb gofrestredig.	Gwaith sy'n golygu newid sylweddol.
Dosbarth 5 Gwaith sydd ei angen ar frys er lles iechyd a diogelwch.	Gwaith brys cyn belled â'i fod: a) yn gyfyngedig i'r mesurau lleiaf sydd eu hangen ar unwaith b) hysbysiad ysgrifenedig i gyfiawnhau'r angen i Weinidogion Cymru cyn gynted ag y meddir.	Gwaith wedi'i gynllunio nad oes ei angen ar frys i atal perygl i fywyd neu gorff.
Dosbarth 6 Gwaith gan Gomisiwn Adeiladau Hanesyddol a Henebion Lloegr	Ddim yn gymwys i Gymru.	
Dosbarth 7 Gwaith gwerthuso'r archaeoleg	Gwaith ymchwiliadol i'w gynnal gan neu dros berson sydd wedi gofyn am ganiatâd heneb gofrestredig: a) er mwyn darparu gwybodaeth at ddiben penderfynu ar y cais b) o dan oruchwyliaeth person sydd wedi'i gymeradwyo'n ysgrifenedig gan Weinidogion Cymru c) yn unol â manyleb ysgrifenedig a gymeradwywyd gan Weinidogion Cymru.	Unrhyw waith cloddio na ddisgrifir mohono yn y fanyleb ysgrifenedig.
Dosbarth 8 Gwaith a wnaed o dan delerau	Gwaith diogelu neu gynnal a chadw, yn unol â thelerau cytundeb ysgrifenedig o dan adran 17	Unrhyw waith na ddisgrifir mohono yn nhelerau'r cytundeb rheoli.

⁵⁸ Deddf Gwladoli Glo 1946 <http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/Geo6/9-10/59/contents>

Rheoli Henebion Cofrestredig yng Nghymru — Drafft

cytundeb rheoli â Gweinidogion Cymru	Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979. ⁵⁹	
Dosbarth 9 Gwaith a wnaed o dan delerau grant ariannu ysgrifenedig gan Weinidogion Cymru	Gwaith diogelu, cynnal a chadw neu reoli, yn unol â thelerau cytundeb ysgrifenedig o dan adran 24 Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979. ⁶⁰	Unrhyw waith na ddisgrifir mohono yn nhelerau'r grant.
Dosbarth 10 Gwaith arolygu a wnaed gan Gomisiwn Brenhinol Henebion Cymru	Gosod marcwyr arolygu hyd at ddyfnder o 300mm ar gyfer arolwg wedi'i fesur o olion gweladwy.	

⁵⁹ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adran 17 <http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/section/17>

⁶⁰ Deddf Henebion ac Ardaloedd Archaeolegol 1979, adran 24 <http://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/section/24>

Atodiad 2

Gwerthoedd Treftadaeth

Am ragor o wybodaeth am werthoedd ac arwyddocâd hanesyddol, gweler *Egwyddorion Cadwraeth*.⁶¹

Gwerth fel Tystiolaeth

Dyma dystiolaeth ffisegol eich heneb gofrestredig - o beth y mae wedi'i wneud, ei ffurf, ei chynllun, ei golwg a'i lleoliad. Mae yna bethau all fod yn dystiolaeth o'r modd y cafodd ei hadeiladu, at ba ddiben, sut y cafodd ei defnyddio a sut y mae wedi newid dros y canrifoedd. Gall adfeilion ddangos arwyddion eu bod wedi'u difrodi a'u hailadeiladu; er enghraifft, defnyddio cerrig gwahanol neu ffenestri wedi'u hychwanegu neu eu cau, ac efallai bod tystiolaeth o ddifrod bwriadol.

Mae'r dystiolaeth ffisegol yn cynnwys olion archaeolegol tan ddaear. Er enghraifft, o dan dwmpathau pridd tomenni claddu cyn-hanesyddol, gallai fod yna siambrau cerrig gydag esgyrn neu olion wedi'u hamlosgi ynddyn nhw o hyd, ynghyd ag arteffactau fel potiau a oedd unwaith yn llawn offrwm bwyd a diod. O fewn adfeilion, gallai fod yna dystiolaeth o adeiladau cynharach o dan y ddaear neu rwbwl lloriau sydd wedi cwmpo a nenfydau sydd wedi dymchwel.

Mae rhai henebion cofrestredig wedi'u claddu'n llwyr, heb ddim yn weladwy uwchlaw'r ddaear. Gan ddibynnu ar eu natur, gallai fod metrau lawer o olion archaeolegol, yn enwedig os yw'r heneb mewn tref. Byddai adeiladau'n cael eu codi ar ben olion adeiladau cynharach dro ar ôl tro, neu gallai adeilad mawr fod wedi dymchwel a chael ei gladdu.

Gallai cynllun eich heneb gofrestredig adlewyrchu ei diben a'r ffordd y cafodd ei defnyddio. Er enghraifft, cafodd yr adeiladau mewn ceyrydd Rhufeinig eu gosod yn unol â chanllawiau milwrol ac mae gwaith cloddio ym mryngaerau'r Oes Haearn yn dangos bod rhannau gwahanol yn cael eu neilltuo ar gyfer adeiladau gwahanol fel tai a sguoriau.

Mae lleoliad eich heneb gofrestredig chi'n adlewyrchu'r dewisiadau a wnaed gan y bobl a'i hadeiladodd ac mae'n debygol o ymwneud â'i phwrpas. Efallai bod ffactorau fel amddiffyn, cysgod neu hygyrchedd yn bwysig. Efallai bod ei pherthynas â'r dirwedd neu'r tir o'i chwmpas hefyd yn bwysig ac yn ystyriaeth allweddol yn y system gynllunio (gweler adrannau 1.2 a 3.5).

Yn ogystal â'r heneb ei hun, bydd gwerth hefyd i dystiolaeth a geir mewn dogfennau sy'n ei disgrifio neu'i ei darlunio, ac mewn archifau archaeolegol a

⁶¹ Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, 2011
<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?skip=1&lang=cy>

chasgliadau amgueddfeydd, gan gynnwys arteffactau o'r heneb. Byddan nhw oll yn ychwanegu at arwyddocâd yr heneb.

Gwerth Hanesyddol

Mae gwerth hanesyddol yn cysylltu pobl a digwyddiadau hanesyddol â'r presennol. Gall heneb gofrestredig ddangos agwedd benodol ar fywyd y gorffennol neu gallai fod yn gysylltiedig â theulu, person, digwyddiad neu fudiad penodol.

Mae rhai henebion cofrestredig yn gysylltiedig â dogfennau neu gofnodion hanesyddol, neu ymchwiliad neu ymchwiliad academaidd. Er enghraifft, mae'r cestyll a godwyd o dan orchymyn Edward I yn y drydedd ganrif ar ddeg yn y Gogledd yn gysylltiedig â chorff mawr o gofnodion a ysgrifennwyd ar y pryd. Maen nhw'n cofnodi enwau'r bobl fu'n gweithio ar y cestyll, eu gwaith a'u tâl. Maen nhw'n ein helpu i ddeall y cestyll, yn arbennig sut yr oedd prosiectau adeiladu yn y canoloesoedd yn cael eu trefnu.

Gwerth Esthetig

Mae gan lawer i heneb gofrestredig apêl gweledol anferth. Gallai hynny fod yn gysylltiedig â'i ffurf neu ei golwg neu ei lle yn y dirwedd. Mae rhai henebion, yn enwedig y rheini ar fryniau, yn gallu cael eu gweld am filltiroedd; bydd rhai eraill yn nythu mewn cilfachau cysgodol. Gallai eu golwg heddiw fod yn ganlyniad i ddyluniad bwriadol yr adeiladwr neu'n ganlyniad damweiniol i'r ffordd y mae'r heneb wedi esblygu neu ei defnyddio; neu gallai fod yn ganlyniad y ddau. Mynegir gwerth esthetig yn aml gan y ffordd y mae'r heneb wedi ysbrydoli pobl dros y blynyddoedd i greu darluniau, ffotograffau, cerddi a storïau.

Gwerth i'r Gymuned

Mae hyn yn golygu gwerth yr heneb gofrestredig i bobl heddiw a sut y mae'n cysylltu â phrofiad neu gof grŵp o bobl. Gall fod yn arwyddocâd coffaol neu symbolaidd, a gall fod cysylltiad â hunaniaeth genedlaethol. Er enghraifft, yn ogystal â bod yn ffin symbolaidd rhwng Cymru a Lloegr, mae Clawdd Offa yn llwybr pell y mae miloedd o gerddwyr yn ei ddilyn bob blwyddyn. Gall gwerth cymunedol yr heneb amrywio dros amser a rhwng pobl a grwpiau gwahanol.

Gwybodaeth Bellach

Deddfwriaeth, Polisi Cynllunio a Chanllawiau

Deddf Henebion Hynafol ac Ardaloedd Archaeolegol 1979

<https://www.legislation.gov.uk/cy/ukpga/1979/46/contents>

Deddf yr Amgylchedd Hanesyddol (Cymru) 2016

<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2016/4/contents/enacted/welsh>

Deddf Llesiant Cenedlaethau'r Dyfodol (Cymru) 2015

<http://www.legislation.gov.uk/cy/anaw/2015/2/contents/enacted/welsh>

Polisi Cynllunio Cymru (Argraffiad 9)

<http://gov.wales/topics/planning/policy/ppw/?lang=cy>

Polisi Cynllunio Cymru (rhifyn 9, Pennod 6), Yr Amgylchedd Hanesyddol

<http://gov.wales/topics/planning/policy/ppw/?lang=cy>

Nodyn Cyngor Technegol 24: Yr Amgylchedd Hanesyddol

<http://gov.wales/topics/planning/policy/tans/tan-24/?skip=1&lang=cy>

Llawlyfr Rheoli Datblygu

<http://gov.wales/topics/planning/policy/development-management-manual/?skip=1&lang=cy>

Canllawiau arferion gorau

Egwyddorion Cadwraeth ar gyfer Rheoli Amgylchedd Hanesyddol Cymru mewn Ffordd Gynaliadwy, Cadw, Llywodraeth Cymru, 2011

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/conservation/conservationprinciples/?skip=1&lang=cy>

Asesiadau o'r Effaith ar Dreftadaeth yng Nghymru, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/?skip=1&lang=cy>

Rheoli Newid i Barciau a Gerddi Hanesyddol Cofrestredig yng Nghymru, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/?skip=1&lang=cy>

Rheoli Newidiadau i Adeiladau Rhestredig yng Nghymru, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/?skip=1&lang=cy>

Gwireddu Potensial Trafodaethau Cyn Ymgeisio, Llywodraeth Cymru, Canllaw Arferion, Mai 2012.

<http://gov.wales/topics/planning/policy/guidanceandleaflets/preappguide/?skip=1&lang=cy>

Lleoliad Asedau Hanesyddol yng Nghymru, Llywodraeth Cymru, Cadw, 2017

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/?skip=1&lang=cy>

Safon Genedlaethol a Chanllawiau Arfer Gorau ar gyfer Casglu ac Adneuo

Archifau Archaeolegol yng Nghymru, Panel Cenedlaethol Archifau

Archaeolegol yng Nghymru 2017

<http://heritage-standards.org.uk/new-welsh-archaeological-archives-standard-2017/>

UK Forestry Standard Guideline, Yr Amgylchedd Hanesyddol, Comisiwn Coedwigaeth, 2017

<https://www.forestry.gov.uk/ukfs>

Cynnal a Chadw a Chadwraeth

Mae Cadw yn cyhoeddi amrywiaeth o gyhoeddiadau ynghylch sut i ofalu am yr amgylchedd hanesyddol. I'w gweld, ewch i:

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/publications/scheduledmonuments/?skip=1&lang=cy>

Gofalu am Dreftadaeth yr Arfordir, Cadw: Henebion Hanesyddol Cymru ac ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru, 1999

Gofalu am Fryngaearau a Ffermdai, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru ac ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru, 2008

Gofalu am Ffermydd Coll, Cadw: Henebion Hanesyddol Cymru ac ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru, 2002

Gofalu am Safleoedd Milwrol yr Ugeinfed Ganrif, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru, Comisiwn Brenhinol Henebion Cymru ac ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru, 2009

Gofalu am Henebion ar y Fferm, Cadw, Llywodraeth Cynulliad Cymru gydag Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru, 2006.

Gofalu am Henebion Angladdol a Defodol, Cadw: Henebion Hanesyddol Cymru ac ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru, 2005

Mae sefydliadau eraill sy'n ymwneud â'r amgylchedd hanesyddol yn cynnig cyngor ynghylch sut i ofalu am henebion cofrestredig:

Historic England <https://historicengland.org.uk/advice/technical-advice/>
Historic Environment Scotland <https://www.historicenvironment.scot/advice-and-support/listing-scheduling-and-designations/scheduled-monuments/>

Gwybodaeth Hanesyddol

Archifau Cymru — catalog ar-lein sy'n caniatáu ichi chwilio am wybodaeth mewn rhagor na 7,000 o gasgliadau o gofnodion hanesyddol mewn 21 o archifdai yng Nghymru. <https://archivesdotwales.wordpress.com/>

Archwilio — cyswllt ar-lein â chofnodion amgylchedd hanesyddol pob un o awdurdodau lleol Cymru. Gellir gweld hefyd yr wybodaeth a ddelir gan ymddiriedolaethau archaeolegol Cymru. https://www.archwilio.org.uk/arch/index_cym.html

Coflein — catalog ar-lein Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru, y casgliad cenedlaethol o wybodaeth am amgylchedd hanesyddol Cymru. <http://www.coflein.gov.uk/cy/>

Cof Cymru — cofnod ar-lein Cadw o asedau hanesyddol Cymru, sy'n cynnwys adeiladau rhestredig, henebion cofrestredig, llongddrylliadau wedi'u gwarchod, Safleoedd Treftadaeth y Byd a thirweddau hanesyddol cofrestredig. Caiff parciau a gerddi hanesyddol cofrestredig eu hychwanegu at Cof Cymru yn 2018.

<http://cadw.gov.wales/historicenvironment/recordsv1/cof-cymru/?skip=1&lang=cy>

Cynefin — adnodd ar-lein i chwilio mapiau degwm Cymru a'u mynegeion

<http://cynefin.archiveswales.org.uk/cy/>

Cymru Hanesyddol — porth ar-lein i gofnodion amgylchedd hanesyddol cenedlaethol a rhanbarthol. www.historicwales.gov.uk

Rhestr o Enwau Lleodedd Hanesyddol Cymru — yn cofnodi'r ffurfiau a'r sillafiadau a ddefnyddir ar gyfer enwau nodweddion topograffegol, cymunedau, ffyrdd, strwythurau ac agweddau eraill ar y dirwedd a gofnodwyd mewn ffynonellau sy'n dyddio cyn y Rhyfel Byd Cyntaf.

<https://enwaulleoeddhanesyddol.cbhc.gov.uk/>

Rhestr o Feysydd Brwydro Hanesyddol yng Nghymru — adnodd dehongli, addysgu ac ymchwilio. Mae dros 700 o frwydrau wedi'u rhestru, a chaiff ei newid a'i helaethu pan geir gwybodaeth newydd.

<http://meysyddbrwydro.cbhc.gov.uk/>

Llyfrgell Genedlaethol Cymru www.llgc.org.uk

Cysylltiadau

Llywodraeth Cymru

Cadw

Plas Carew, Unit 5/7 Cefn Coed, Parc Nantgarw, Cardiff CF15 7QQ

Ffôn: 03000 256000

cadw@gov.wales

<http://cadw.gov.wales>

Y Comisiwn Brenhinol ar Henebion a Chofadeiladau Hanesyddol yng Nghymru

Ffordd Penglais, Aberystwyth, Ceredigion SY23 3BU

Ffôn: 01970 621200

nmr.wales@rcahmw.gov.uk

<https://cbhc.gov.uk/hafan/>

Cofnod Henebion Cenedlaethol Cymru

nmr.wales@rcahmw.gov.uk

<http://www.coflein.gov.uk/cy/>

Yr Arolygiaeth Gynllunio

Adeiladau'r Goron, Parc Cathays, Caerdydd CF10 3NQ

Ffôn: 0303 4445940

wales@pins.gsi.gov.uk

www.arolygiaethgynllunio.llyw.cymru

Awdurdodau Cynllunio Lleol

Cysylltwch â swyddogion cadwraeth, cynllunio ac archaeolegol awdurdodau cynllunio lleol trwy wefan yr awdurdod lleol perthnasol.

Ymddiriedolaethau Archaeolegol Cymru

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Clwyd-Powys

41 Broad Street, Y Trallwng SY21 7RR

Ffôn: 01938 553670

trust@cpat.org.uk

http://www.cpat.org.uk/w_index.htm

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed

Tŷ Cornel, 6 Stryd Caerfyrddin, Llandeilo SA19 6AE

Ffôn: 01558 823121

info@dyfedarchaeology.org.uk

www.dyfedarchaeology.org.uk

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Morgannwg-Gwent

Heathfield House, Heathfield, Abertawe SA1 6EL

Ffôn: 01792 655208

enquiries@ggat.org.uk

http://www.ggat.org.uk/index_cym.html

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Gwynedd
Craig Beuno, Ffordd y Garth, Bangor LL57 2RT
Ffôn: 01248 352535
gat@heneb.co.uk
www.heneb.co.uk

Sefydliad Siartredig yr Archeolegwyr
<https://www.archaeologists.net/>

Cyngor Archaeoleg Prydain
<http://new.archaeologyuk.org/>

IHBC (Sefydliad Diogelu Adeiladau Hanesyddol)
<http://www.ihbc.org.uk/>

Cyfoeth Naturiol Cymru
d/o Canolfan Gofalu am Gwsmeriaid
Tŷ Cambria, 29 Newport Road, Caerdydd CF24 0TP
Ffôn: 0300 065 3000
enquiries@naturalresourceswales.gov.uk
<http://naturalresources.wales/>

Am wybodaeth drylwyr am:

- dynodiadau cadwraeth natur allai effeithio ar henebion cofrestredig
- rhywogaethau a warchodir
- cymeriad y dirwedd allai fod yn rhan bwysig o leoliad parciau a gerddi hanesyddol cofrestredig
- gwybodaeth ac arweiniad am goed.

Sefydliad Brenhinol Penseiri Prydain (RIBA)
<https://www.architecture.com/>

Sefydliad Brenhinol y Syrfewyr Siartredig (TICS)
<https://www.rics.org/uk/>

Dolenni o'r ddogfen hon

Lle gwelwch ddolenni i wefannau ac adnoddau a ddarperir gan drydydd parti, darperir y dolenni hynny er gwybodaeth yn unig. Nid yw'r ffaith ein bod yn cynnig dolen yn golygu ein bod yn ei chymeradwyo. Nid oes gan Cadw reolaeth ar gynnwys nac argaeledd y tudalennau ac ni fydd yn gyfrifol am golled neu ddifrod allai ddigwydd o'u defnyddio.

Llywodraeth Cymru
Cadw
Plas Caeriw
Uned 5/7 Cefn Coed
Parc Nantgarw
Caerdydd CF15 7QQ
Ffôn: 03000 256000
cadw@llyw.cymru
<http://cadw.gov.wales>

Cadw yw gwasanaeth Llywodraeth Cymru ar gyfer yr amgylchedd hanesyddol, ac mae'n gweithio i sicrhau bod amgylchedd hanesyddol Cymru yn hygyrch ac yn cael ei ddiogelu'n iawn.

This document is also available in English.
Mae'r ddogfen hon ar gael hefyd yn Saesneg.

OGI © Hawlfraint y Goron 2018 oni dywedir yn wahanol.